

Tomasz JASIŃSKI i Janusz TANDECKI

Literowy i równoległy system kancelaryjny na starotoruńskich poliptykach woskowych

W związku z edycją: Tabliczki woskowe miasta Torunia, ok. 1350 — I poł. XVI w. Wydali Karol Górski, Witold Szczuczko. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes 69. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa — Poznań — Toruń 1980, s. 236 + 13 fot. + 3 rys.*

I. Uwagi wstępne i krytyka dotychczasowych ustaleń

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu przechowuje w swoich zbiorach 128 deseczek pokrytych warstwą wosku i zawierających zapiski, które powstały w kancelariach Starego i Nowego Miasta Torunia¹. Wiadomo powszechnie, że woskowe, ściślej — woskowane tabliczki stanowiły, obok papirusu, pergaminu oraz papieru, podstawowy materiał pisarski w starożytności i w średniowieczu. W przeciwieństwie do wymienionych tworzyw nie doczekały się one opracowań naukowych odpowiadających ich znaczeniu w przeszłości. Fakt ten zdumiewa tym bardziej, że tabliczki woskowe, ze względu na ich cechy swoiste, przede wszystkim zaś przez możliwość wielokrotnego użycia, kształtowały często treść utrwalonego na nich przekazu lub na nią oddziaływały. Ścisły związek między treścią i formą, zachodzący w tym przypadku, odróżnia je znacznie od pozostałych materiałów pisarskich.

Badania nad znaczeniem i rolą tabliczek woskowych w kulturze piśmienniczej minionych wieków rozpoczęły się w Europie już w stuleciach XVII i XVIII². Nowy impuls dało dociekaniami badaczy odkrycie w końcu XVIII w., w sztolniach kopalni złota w Siedmiogrodzie, dokumentów rzymskich pochodzących przeważnie z II w. n. e., które spisano na woskowych tabliczkach. Przechowywane w różnych miejscach, czekały one przez wiele lat na odczytanie, czego dokonał dopiero w 1841 r. J. F. Massmann, historyk niemiecki z Monachium. W swojej rozprawie zamieścił on, obok odczytanych tekstów, bardzo obszerny komentarz, poświęcony tabliczkom woskowym w ogóle, zarówno w starożytności, jak i w średniowieczu³. Poważnym osiągnięciem badawczym była w tej dziedzinie rozprawa E. Du Mérila «De l'usage non interrompu jusqu'à nos jours des tablettes de cire»⁴. Nie była to zresztą pierwsza w nauce francuskiej

* Cyt. dalej: Tabliczki.

¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej: WAPT], kat. II, sygn. XVI-1. W artykule na określenie deseczek pokrytych warstwą wosku używamy zamiennie następujących wyrażen: tabliczka, deseczka, płytki i karta.

² R. Büll, E. Moger, H. Kühn, Wachs als Beschreib- und Siegelstoff. Wachsschreibtafeln und ihre Verwendung, w: Vom Wachs. Hoehster Beiträge zur Kenntnis der Wachse, Beitrag 9, 1968, s. 786-787.

³ J. F. Massmann, Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in fodina auraria apud Abrudbanyam, oppidum Transylvanum, nuper repertae, Lipsiae 1841.

⁴ Revue Archéologique, 1860, nr 7-8; powtórne wydanie w: Etudes sur quelques points d'archéologie et d'histoire littéraire, Paris-Leipzig 1862.

praca poświęcona tabliczkom woskowym. Należałoby tu przede wszystkim wspomnieć o mało znanej pracy A. Lebeufa «Mémoire touchant l'usage d'écrire sur des tablettes de cire»⁵. W Niemczech, współcześnie rozprawie Du Mérila, ukazał się dwuczęściowy artykuł L. F. Hessego «Wachstafeln bei den Alten»⁶. Szczególnie cenna jest tu charakterystyka znanych wówczas zbiorów późnośredniowiecznych, znajdujących się w archiwach, muzeach, bibliotekach i kolekcjach prywatnych we Francji, Niemczech i Włoszech. Wybitnym osiągnięciem w badaniach nad tabliczkami woskowymi było ukazanie się monografii W. Wattenbacha «Das Schriftwesen im Mittelalter»⁷. Autor nie tylko skrupulatnie wykorzystał wymienione opracowania, ale także całą literaturę analityczną, omawiającą poszczególne zagadnienia lub chowane oryginały. Kontynuację pracy Wattenbacha na tym polu stanowią m. in. rozprawy A. Tillego, H. Steinackera oraz B. Bretholza⁸.

Po drugiej wojnie światowej, wraz z rozwojem badań nad historią kultury materialnej, zwrócono również uwagę na tabliczki woskowe. Dociekania te prowadzono w ramach szerszych studiów nad zastosowaniem wosku w przeszłości. Ośrodkiem takich studiów jest wydawane obecnie przez koncern chemiczny Hoechst A. G. czasopismo «Vom Wachs. Hoechster Beiträge zur Kenntnis der Wachse», które ukazuje się we Frankfurcie nad Menem. Dziewiąty przyczynek z tego pisma z 1968 r. zawiera zbiorowe opracowanie R. Bülla, E. Mogera i H. Kühna, poświęcone woskowi jako materiałowi pisarskiemu i pieczętnemu⁹. W pracy tej zamieszczony został zarys dziejów używania tabliczek woskowych od starożytności aż po wiek XIX oraz opis budowy i rodzajów tabliczek z drewna i kości słoniowej. Najcenniejszym jednak elementem tego opracowania, i równocześnie najbardziej oryginalnym, jest analiza wzmianek źródłowych o mieszankach wosku używanych do pokrywania tabliczek oraz przedstawienie badań fizyko-chemicznych nad kilkudziesięcioma zachowanymi egzemplarzami.

Obok opracowań o charakterze monograficznym powstała w XIX i XX w. ogromna literatura analityczna, licząca kilkaset pozycji, poświęcona albo poszczególnym zbiorom, albo też odrębnym zagadnieniom z dziedziny tabliczek woskowych. Przedstawianie jej i charakteryzowanie wykracza poza ramy niniejszego artykułu, a jest tym zbędniejsze, że omawiają ją wymienione wyżej prace o tematyce ogólnej¹⁰.

Szerokie zainteresowanie wzbudzały również od najdawniejszych czasów tabliczki toruńskie. Jednak z uwagi na zły stan zachowania, nieuporządkowanie oraz ogromne trudności paleograficzne przy ich odczytywaniu ograniczono się najczęściej do wzmianek o ich istnieniu¹¹. Tylko nieliczni z historyków, jak A. Semrau i T. Trzebiński, korzystali w swoich badaniach z niektórych tabliczek¹². W okresie międzywojennym pewne prace przygotowawcze do wydania tabliczek drukiem poczynił M. Magdański, wówczas archiwista Archiwum Miejskiego w Toruniu¹³. Plany te pokrzyżował wybuch drugiej wojny światowej. W 1949 r. próby odczytania tabliczek podjęło się seminarium profesora Karola Górskiego. Uczony ten, kontynuując swoje zainteresowania badawcze w tym zakresie, dokonał — z inspiracji Towarzystwa Naukowego w Toruniu w 1953 r. — odpisów prawie wszystkich toruńskich tabliczek woskowych. W 1974 r. wspólnie z Witoldem Szczuczka, ówczesnym pracownikiem toruńskiego Archiwum, rozpoczął ponowne prace nad ich transliteracją, a następnie wydaniem¹⁴. Uwieńczeniem wieloletnich studiów obu badaczy było ukazanie się w 1980 r. edycji źródłowej powołanej pod nagłówkiem niniejszego artykułu.

⁵ Mémoires de l'Académie des Inscriptions 20 (1753).

⁶ Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur, 1860, nr 23–24.

⁷ Leipzig 1871.

⁸ A. T[ille], Wachstafeln, w: Deutsche Geschichtsblätter, Gotha 1901; H. Steinacker, Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde, w: Grundriss der Geschichtswissenschaft, I, Leipzig 1927; B. Bretholz, Lateinische Paläographie, Leipzig 1926.

⁹ Zob. przyp. 2.

¹⁰ Zob. R. Büll [i. in.], o. c., s. 887–894, oraz H. Freydank, Die Hallischen Lehntafeln, Zeitschrift für das Berg-Hütten- und Salinenwesen im Deutschen Reich 86 (1938) s. 421 n.

¹¹ Tabliczki, s. X.

¹² A. Semrau, Die Neustadt Thorn während ihrer Selbstständigkeit 1264–1454, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn [dalej cyt.: Mitt. Copp. Ver.] 37 (1929) s. 27; T. Trzebiński, Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu 10 (1936) z. 5–6, s. 194–195.

¹³ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, sygn. III–87.

¹⁴ Tabliczki, s. XIII–XIV.

Toruńskie tabliczki woskowe, podobnie jak większość średniowiecznych, tworzyły pierwotnie poliptyki, które składały się najczęściej z kilkunastu lub kilkudziesięciu deseczek, połączonych ze sobą wiązaniami z rzemieni i oprawionych dodatkowo na grzbiecie paskiem pergaminu lub skóry. Po wyjściu z użycia kodeksy te przeważnie uległy uszkodzeniom, rozpadając się, w miarę jak upływał czas, na mniejsze części. Doprowadziło to do tego, że w drugiej połowie XIX w. toruńskie tabliczki woskowe stanowiły zbiór wymieszanych ze sobą, luźnych wiązek i pojedynczych deseczek. Pierwszej próby uporządkowania i odtworzenia ich dawnego układu podjął się G. Bender, archiwista toruński z drugiej połowy XIX stulecia¹⁵. W wyniku tych prac nadano tabliczkom toruńskim kolejność, którą przedstawili na stronach LIII oraz LIV swojej edycji K. Górski i W. Szczuczko. Ponieważ z dzisiejszego punktu widzenia próbę Bendera należy uznać za nieudaną, postanowiliśmy jej nie omawiać w niniejszym artykule. Nową propozycję rekonstrukcji pierwotnego układu tabliczek dali teraz ich Wydawcy, zestawiając poszczególne deseczki w poliptyki i w tych zestawach je publikując.

W dotychczasowych badaniach nad tabliczkami toruńskimi pominięto zupełnie zagadnienie systemu kancelaryjnego, w ramach którego powstawały, a następnie były kontynuowane wspomniane poliptyki. Kwestia ta ma szczególne znaczenie, gdyż bez zrekonstruowania i poznania tego systemu nie można właściwie ocenić tabliczek woskowych. Także wszelkie studia nad ich treścią, nawet najbardziej drobiazgowo, bez znajomości tego zagadnienia pomijając będą istotę rzeczy, dotykając problematyki tylko powierzchownie. Z tego też względu za główny cel badawczy postawiliśmy sobie odtworzenie systemu kancelaryjnego i wynikającego z niego układu poliptyków. Ponieważ toruńskie kodeksy woskowe powstały w wyniku działalności dwóch kancelarii, które ze względu na zachodzące między nimi różnice w funkcjonowaniu wymagają odrębnych badań, w rozprawie naszej ograniczymy się do analizy tabliczek Starego Miasta Torunia, odgrywającego decydującą rolę w życiu połączonych organizmów miejskich.

Jak wiadomo, badania nad poszczególnymi kancelariami wymagają bezwzględnie sięgania do oryginałów, których nie mogą zastąpić nawet najlepsze edycje. Tak też uczyniliśmy i my, opierając się tylko na oryginalnych tabliczkach z Archiwum toruńskiego. Ponieważ często lekcje Wydawców i nasze odbiegały od siebie, w przypisach zaznaczyliśmy te różnice, jednak wyłącznie w przypadku cytowania tekstu źródłowego, innych spostrzeżeń tu nie zgłaszając. Nie sygnalizowaliśmy także różnic w lekcjach *u* i *v*.

Podstawowe znaczenie dla rekonstrukcji systemu kancelaryjnego i pierwotnego układu ma, naszym zdaniem, określenie chronologii i wzajemnych powiązań tych oto źródeł: (1°) poliptyku oznaczonego przez K. Górskiego i W. Szczuczkę jako B, (2°) poliptyku C oraz (3°) nie wykorzystanego przez Wydawców, a spisane na papierze wykazu czynszów Starego Miasta Torunia, także z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Toruniu¹⁶. Ponieważ wykaz ten zawiera — już na pierwszy rzut oka — wiele elementów zarówno z poliptyku B, jak i poliptyku C, w dalszych rozważaniach będziemy określali go umownie jako BC. Wszystkie trzy źródła są rejestrami czynszowymi Starego Miasta Torunia, czyli spisami podatków pobieranych przez władze miasta od miejsc sprzedaży, nieruchomości, urządzeń przemysłowych oraz gruntów uprawnych. Każdy wykaz złożony jest z kilkudziesięciu pozycji podatkowych. Na poszczególne pozycje składają się: (a) nagłówek informujący o przedmiocie czynszu, jego wysokości i warunkach płatności (por. Aneks), (b) spis podatników płacących dany czynsz, (c) litery minuskułne lub majuskułne alfabetu łacińskiego zapisane obok prawie każdego podatnika oraz (d) noty lub zapiski, występujące tylko w tym przypadku, kiedy zasady dzierżawienia lub płatności odbiegały od powszechnie przyjętych. Jeżeli wysokość opłaty była różna w ramach jednego czynszu, rejestrowano ją nie w nagłówku, lecz przy poszczególnych podatnikach.

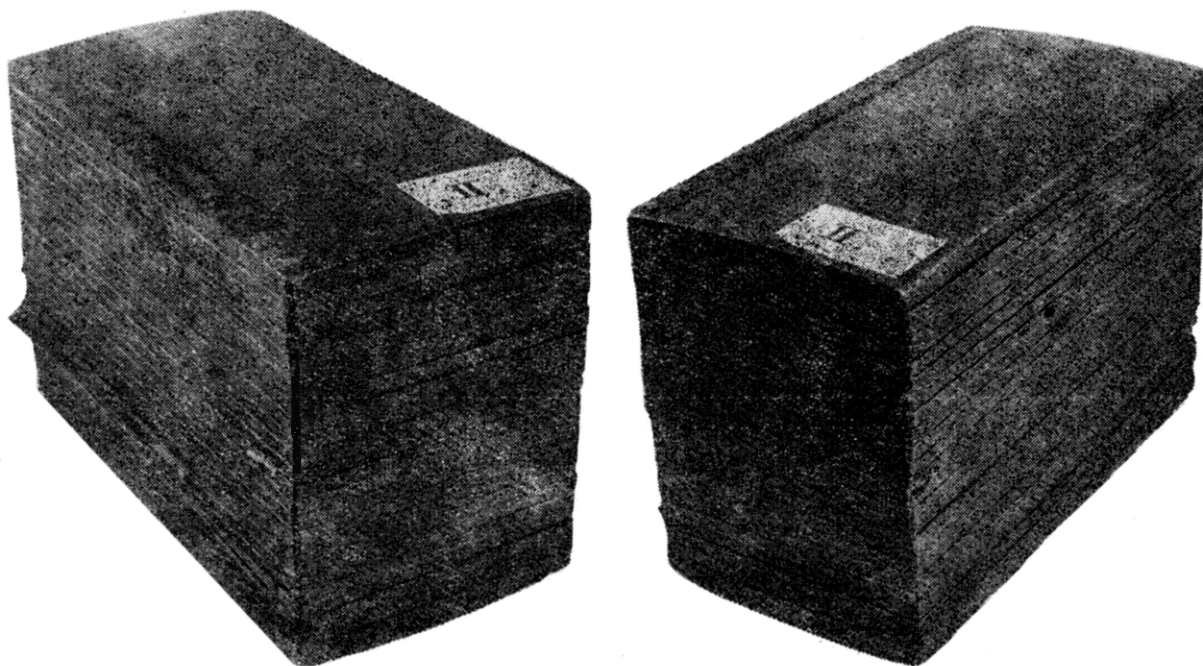
Według ustaleń K. Górskiego i W. Szczuczki poliptyk B tworzą wiązki tabliczek określane przez nich (i przez G. Bendera) jako II, IIa, IIb i IIc¹⁷. Po złożeniu luźnych wiązek, zgodnie z układem zaproponowanym przez Wydawców, scalony poliptyk liczy 24 tabliczki, wykonane z drewna lipowego o rozmiarach 19×36,7×0,9 cm, z wyjątkiem okładek, które są nieco grubsze. Każda tabliczka ma po obu stronach (a okładki jedynie po stronie wewnętrznej) dwa pola o wymiarach 13,7–13,9×14,8–15 cm wypełnione

¹⁵ Tabliczki, s. XIII. Szerzej o pracach G. Bendera — zob. K. Ciesielska, Zarys dziejów Archiwum Toruńskiego, Zapiski Historyczne 43 (1978) z. 4, s. 7–40.

¹⁶ WAPT, kat. II, sygn. III–72.

¹⁷ Tabliczki, s. XV.

czarnym woskiem. W przeszłości, na kilkunastu polach, szczególnie w części końcowej poliptyku, wosk został niestety całkowicie lub częściowo wykruszony. Pierwotnie wszystkie tabliczki, razem z okładkami, połączone były wiązaniami z rzemieni oraz oklejone na grzbiecie pergaminem w jedną całość. Tak złożony kodeks miał prawie 25 cm grubości (zob. il. 1). Na obu okładkach wyryto dłutem lub rylcem ornamenty, które obecnie są jednak bardzo starte i prawie nieczytelne. Prócz tego na dolnej okładce znajdują się dwa wgłębienia służące do umocowania pasków skórzanych, którymi zamykano poliptyk. Każda z deseczek, łącznie z pierwszą okładką, oznaczona jest kolejną literą majuskulną, od A do Z, napisaną inkaustem na górnej ramce.

1 a-b. Poliptyk B złożony

Fot. (w dwóch ujęciach) Grzymisław Jasiński

Poliptyk B powstał, zdaniem Wydawców, po 1396 r., ponieważ „w tym roku przedstawiono radzie miejskiej testament Sostowej, który jest w tabliczce wymieniony”¹⁸. Natomiast terminus ad quem wyznaczają, według nich, opublikowane przez K. Ciesielską wykazy mieszczan z 1398 r.¹⁹ Edytorzy zauważają mianowicie, iż „stwierdzić można, że tabliczka II powstała przed wykazami, gdyż w tych ostatnich pojawiają się dzieci lub wdowy po osobach wymienionych w tabliczkach jako żyjące”²⁰.

Wydawałoby się, że przedstawione tu argumenty są poza wszelkimi wątpliwościami. Jednak terminus a quo powstania kodeksu B traci swoją jednoznaczną wymowę przy bliższej analizie źródła. Informacja K. Górskiego i W. Szczuczki o przedstawieniu radzie miejskiej testamentu Sostowej pochodzi z tzw. Spominków toruńskich (1345–1547) stanowiących w istocie rzeczy późny, szesnastowieczny zbiór luźnych wypisów z akt radzieckich oraz z innych ksiąg miejskich tego okresu²¹. Z interesującej nas zapiski pod rokiem 1396, dotyczącej testamentu Sostowej, dowiadujemy się, że *Frau Anna barbare von Hofe mit willen und Rathe ihrer nechsten Freunde hat aufgetragen und gegeben dem Rathe das Testament, das die Ehrbare Frau Sostine seel. Gedachtniss zu einer Vicarie und Altare benennet hatte an Rente und Zinse,*

¹⁸ Ibidem, s. XV.

¹⁹ Ibidem, s. XVI.

²⁰ Ibidem, s. XVI.

²¹ Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547, hrsg. v. A. Voigt, Mitt. Copp. Ver. 13 (1904) s. VII–XXIII.

in dem pohlnischen Dorfe und Mucker gelegen, denselben Zinss soll die Stadt haben und aufheben zu ewigen Zeiten, als in der Stadt Tafeln und Buchern als klährlich stehet beschrieben — ²².

Tekstu tego nie można interpretować jednoznacznie, a nawet wynika z niego, że w testamencie powoływano się na wcześniejszy zapis na tabliczkach woskowych i w księgach miejskich. Rok 1396 nie może zatem stanowić pewnego terminu a quo dla powstania poliptyku B. Jeszcze większe wątpliwości budzi podany przez Wydawców rok 1398 jako terminus ad quem, a to dlatego, że wymienione przez nich wykazy mieszczan nie posiadają żadnej własnej daty ich spisania. Wydawczynie tych wykazów datuje je na podstawie występujących w nich osób na lata 1398–1400²³. Ostatnie badania dowodzą wyraźnie, że to właśnie rok 1400 należy przyjąć za czas ich spisania²⁴, co nie oznacza jednak, że rok ten stanowi terminus ad quem powstania poliptyku B. Rozumowanie takie nie uwzględniałoby mianowicie osobliwości kancelaryjnej — powstawania i używania tabliczek woskowych. W poliptykach napotykałyśmy często osoby występujące lub nawet wpisane jako podatnicy, o których wiadomo z innych źródeł, że w danym momencie już nie żyły. Praktyka taka miała dwie przyczyny. Po pierwsze, nie zawsze aktualizowano pozycje podatkowe, kiedy zobowiązania przejmował któryś z członków rodziny zmarłego. Po drugie, w przypadku rent wieczystych nazwisko pierwotnego właściciela renty mogło nie ulegać zmianie nawet przez kilkanaście dziesięcioleci. Klasycznymi przykładami potwierdzającymi nasze spostrzeżenia są zapisy z poliptyku B, w którym na jednej tabliczce spotykamy dwie współczesne sobie wzmianki wyryte na pierwotnej warstwie wosku: *Winko de Roden* i kilkanaście nazwisk niżej *relicta Winkonis de Rode 1 fert. M*²⁵. Oczywiście, obie zapiski powstały po śmierci Winka de Rode, z tym, że w pierwszym przypadku zapisu nie uaktualniono. Na marginesie tych uwag można zaznaczyć, że we wspomnianych wykazach mieszczan z 1400 r. występuje jeszcze Winko de Roden, nie zaś wdowa po nim²⁶. Jeżeli natomiast chodzi o renty wieczyste, to również można przytoczyć przykłady z poliptyku B, gdzie wśród podatników występuje *dominus Nicolaus Sost 2¹/₂ mrc 1 lot. de vinea Libesherchin N*^b, o którym wiadomo z innych źródeł, że zmarł w 1380 r.²⁷ W tym też poliptyku spotykamy płacącego czynsz przed Bramą Chełmińską mieszczanina określonego jako *Nicolaus Grymmer senior 2 mrc N*^c, podczas gdy w spisie czynszów z 1517 r. występuje, również mieszkający przed Bramą Chełmińską, *Niclas Grymmer senior 4 mrc*²⁸. Przykłady te wyraźnie wskazują, że datowanie spisanych na woskowych tabliczkach rejestrów podatkowych tylko na podstawie występujących tam osób może prowadzić do błędnych ustaleń.

Rozpatrzmy zatem wyniki badań K. Górskiego i W. Szczuczki dotyczące poliptyku C. Zdaniem Wydawców poliptyk ten tworzą oddzielne wiązki deseczek oznaczone przez G. Bendera jako I, Ia, Ib i Ic. Złożony według wskazówek K. Górskiego i W. Szczuczki kodeks liczy osiemnaście tabliczek z drewna dębowego o wymiarach 21,5 × 41,7 × 0,9 cm. W przeciwieństwie do kodeksu B, w poliptyku C nie zachowały się wszystkie deseczki, o czym świadczy brak dolnej okładki. Wszystkie istniejące tabliczki kodeksu C mają z każdej strony dwa wypełnione czarnym woskiem pola o rozmiarach 17,5 × 17 cm. Jedynym wyjątkiem jest tu okładka górna, która — podobnie jak w poliptyku B — przystosowana jest do zapisywania tylko od strony wewnętrznej. Jak zwrócili na to uwagę Edytorzy, w stanie zachowania wiązki Ic, liczącej dziewięć tabliczek, można zaobserwować widoczną odrębność deseczek nr 7, 8 i 9. Te tabliczki noszą ślady gotowania się wosku, zaś deseczki nr 8 i 9 — nawet pozostałości po nadpaleniu ramek. K. Górski i W. Szczuczko przypuszczają, że ta część poliptyku uległa zniszczeniu w czasie pożaru w 1703 r. ratusza toruńskiego, gdzie przechowywano wówczas archiwalia miejskie²⁹.

²² Ibidem, s. 21.

²³ K. Ciesielska, Wykazy mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398–1408, *Zapiski Historyczne* 32 (1967) z. 4, s. 79–98, szczególnie s. 82.

²⁴ T. Jasiński, Rzemiosła kowalskie średniowiecznego Torunia, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 23 (1975) z. 2, s. 228; A. Czacharowski, Toruń als Produktionszentrum um die Wende des 14. und 15. Jahrhunderts, *Studia Maritima* 3 (1981) s. 51 — autor opiera możliwość takiej datacji m. in. na uwagach historyka niemieckiego F. Beninghofena.

²⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI–1, poliptyk B, k. L i Lv; Tabliczki, s. 23 — zamiast *relicta* jest *Pelcan*. Nb. objaśnienia tekstowe (literami a, b, c, itd.) do zacytowanych w niniejszym artykule źródeł zamieszczamy na s. 148.

²⁶ K. Ciesielska, Wykazy, s. 87: *Weineke von Roden 1 wepener cum equo*.

²⁷ WAPT, kat. II, sygn. XVI–1, poliptyk B, k. Xv; Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia, sygn. Hs K 115₁, s. 156.

²⁸ WAPT, kat. II, sygn. XVI–1, poliptyk B, k. M; ibidem, kat. II, sygn. III–71, s. 23.

²⁹ Tabliczki, s. XXVI–XXVII.

Czas powstania polipytyku C określają Wydawcy na lata od 1410–1411 do 1417³⁰. Terminus a quo spisania tych tabliczek ustalają oni według wysokości czynszu sukienników. Zaznaczają, że kodeks C musiał powstać po dewaluacji pieniądza, która nastąpiła po wojnie z lat 1410–1411, ponieważ czynsze z kramów sukienniczych na ratuszu są w polipytyku C dwukrotnie wyższe niż w kodeksie B. W ogóle – zasadę powstawania nowych zapisów na tabliczkach wiąże K. Górski i W. Szczuczko z kryzysami gospodarki miejskiej po kolejnych wojnach polsko-krzyżackich; zapisy te wynikały – ich zdaniem – z potrzeby zwiększenia miejskich dochodów³¹. Terminus ad quem wynika natomiast, według Wydawców, z występowania w polipytyku C burmistrza Johanna von der Mersche, który w innych źródłach pojawia się po raz ostatni w 1417 r.

Przyjrzyjmy się jednak bliżej twierdzeniu K. Górskiego i W. Szczuczki o podwojeniu opłat sukienników w polipytyku C, w stosunku do kodeksu B, w którym wszak o wysokości czynszu informuje nagłówek: *Census de mercatorio Pasce et Michaelis dandus per tres^d marcas quolibet termino II mrc sortem mittentes Pasce*³². Wydawcy czytają ten tekst identycznie, nie zwrócili jednak uwagi na to, że słowo *tres* zapisane zostało na wcześniej zatartym tekście. Ze stosunkowo dużego odstępstwa między sąsiednimi wyrazami można wywnioskować, iż pierwotnie wyraz ten miał nieco więcej liter niż znajdujący się tam obecnie. Ustalenie pierwotnej wysokości czynszu w polipytyku B nie przedstawia większej trudności, gdyż skutek niestarannego zmazania widoczna jest jeszcze obecnie końcówka *-uor* ze starego zapisu. Przy takiej końcówce w rachubę wchodzić może jedynie liczebnik *quat[t]uor*. Znaczyłyby to, że w momencie powstania polipytyku B sukiennicy toruńscy byli zobowiązani do płacenia rocznego podatku z komór w domu kupieckim w wysokości 4 grz., a następnie, w bliżej nam nie znanym czasie, suma ta uległa zmniejszeniu do 3 grz. Mielibyśmy tu więc do czynienia ze zmniejszeniem czynszu, zjawiskiem stosunkowo rzadkim, ale – jak świadczą o tym inne przykłady – czasem występującym³³. W naszym przypadku jest ono w pełni zrozumiałe, gdyż po przebudowie domu kupieckiego rada miejska miała poważne kłopoty ze skłonieniem sukienników do przeniesienia ich miejsc sprzedaży z mieszkań do nowego budynku. W związku z tym podjęto nawet w 1401 r. uchwałę, której wyciąg zachował się w tzw. Spominkach toruńskich: *Conclusum, dass Niemandt Gewandt schneiden soll in seinem Hause, Er habe dann Eine Kammer, die der Stadt zinset, bey Buss der Stadtwillkuhr*³⁴. Trzeba również zaznaczyć, że pierwotna wysokość czynszu 4 grz. tłumaczy, dlaczego suma półrocznej raty przypadającej na Wielkanoc i na św. Michała nie została zapisana na wcześniej zatartym tekście, jak tego należałoby się spodziewać w przypadku zmiany opłaty w ramach całego roku. Przy spadku czynszu z 4 grz. na 3 grz. rata półroczna zmniejszała się bowiem z 2 grz. na 1½ grz. Ta ostatnia suma powstawała w rzymskim systemie cyfrowym przez skreślenie drugiej laseczki dwójki rzymskiej. W interesującym nas przypadku nie istniała więc potrzeba zmazania pierwotnej sumy raty półrocznej, wystarczyło przekreślić ostatnią laskę. Wreszcie początkowa wysokość czynszu wyjaśnia, dlaczego obok niektórych podatników, po zmniejszeniu im opłaty, dopisano *dedit 2 mrc*. Część sukienników zapłaciła mianowicie pierwszą półroczną ratę jeszcze według pierwotnej wysokości czynszu, co przy jego zmianie należało odnotować, aby pobrać mniejszą sumę przy racie drugiej.

Jaki zatem czynsz musieli opłacić sukiennicy według polipytyku C? Treść nagłówka jest bardzo zbliżona do kodeksu B: *Census de mercatorio Pasce et Michaelis dandus VIe mrc quolibet termino tres^f marcas sortentes Pasce*³⁵. Popełniając inne jeszcze błędy przy odczytywaniu tego nagłówka K. Górski i W. Szczuczko nie zauważyli przede wszystkim tego, że obie cyfry zostały wpisane na wcześniej zatartym tekście³⁶. Z rozkładu wyrazów widać, że pierwotna wysokość czynszu, pod szóstką rzymską, napisana była słownie, a z czytelnej jeszcze końcówki *-or* wnioskować można, że był to, tak jak w polipytyku B, wyraz *quat[t]uor*. Z kodeksu B wiadomo, że sumę tę zmniejszono do 3 grz., jednak skutek częstego mazania nie udało się

³⁰ Ibidem, s. XVIII, XXVI.

³¹ Ibidem, s. XXI.

³² WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipytyk B, k. A; Tabliczki, s. 5. W przypadku cytowania tekstów z tabliczek toruńskich cyfry rzymskie zamieniamy najczęściej na arabskie. Jedynie wtedy, kiedy to ma duże znaczenie dla interpretacji tekstu, przytaczamy je według sposobu ich zapisywania w źródle.

³³ T. Trzebiński, Wykaz, s. 195, przyp. 2.

³⁴ Thorner Denkwürdigkeiten, s. 27.

³⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipytyk C₁₅, k. 1v.

³⁶ Tabliczki, s. 41. Zamiast *sortentes* jest tu *solventes*.

odnaleźć pozostałości po tej cyfrze w polipptyku C. Widoczne są natomiast bardzo wyraźnie cztery kropeczki po czwórce rzymskiej, co świadczy, że czynsz z upływem czasu do tej sumy ponownie powrócił, z tym, że zapisano go teraz cyfrowo, a nie słownie. Potwierdzenie tej wysokości czynszu znajdujemy w rachunkach miejskich z lat około 1441/1442. Według tych rachunków sukiennicy płacili 4 grz. rocznie od jednej komory³⁷. Powstaje zatem pytanie, kiedy czynsz z sukiennic zwiększono do sumy 6 grz., tak jak ostatecznie zarejestrowano go w nagłówku polipptyku C? Kwestię tę wyjaśnia nota, zamieszczona zaraz poniżej nagłówka w tymże polipptyku C: *Die gewandsneider sull[en] furbas geben ierlich 6 mrc. Das sal steen vffs g- _____ -g behagen Pasche LI^{mo} per medium annuatim 3 mrc*³⁸. Mimo niewielkiego wykruszenia wosku treść noty jest zupełnie jasna. Sukiennicy zostali zobowiązani do płacenia rocznie 6 grz. czynszu, a pierwsza rata podwyższonej opłaty miała zostać uiszczona na Wielkanoc 1451 r. Nie przedstawia również większych kłopotów zrekonstruowanie owego wykruszenia, ponieważ zwrot *vffs ratis behagen* lub jego odpowiednik łaciński *ad placitum consulatus* pojawia się kilkanaście razy w polipptyku C³⁹. Możemy zatem ostatecznie stwierdzić, że podwyżka czynszu na 6 grz. rocznie nastąpiła „według upodobania rady” na Wielkanoc 1451 r. Kwota ta utrzymała się stosunkowo długo, gdyż jeszcze w wykazach czynszów z 1517 r. czytamy: *Von denⁿ gewandtkammern vnderm rothawsz 6 mrc*⁴⁰.

Z powyższych ustaleń wynika, że ostateczna wysokość czynszu sukienników w polipptyku C nie ma żadnego związku z początkami tego źródła. Należy również zaznaczyć, że twierdzenie K. Górskiego i W. Szczuczki o powstawaniu nowych tabliczek, wywołanym potrzebą zwiększania dochodów miasta w związku z kryzysami gospodarki miejskiej po kolejnych wojnach polsko-krzyżackich, nie znajduje potwierdzenia, gdyż ograniczano się przeważnie do zacierania starej sumy czynszu i zapisywania nowej. Natomiast co do terminu ad quem spisania polipptyku C, podanego przez obu Wydawców, to już wyżej zaznaczyliśmy, że opieranie datacji tabliczek woskowych z zapisami czynszów na występowaniu osób jest bardzo zawodne.

Przechodząc do ogólnej charakterystyki rejestru BC trzeba zaznaczyć, że brak dotąd głębszych badań nad tym źródłem. Rejestrów, w przeciwieństwie do dwóch poprzednich, spisany został na papierze, na pięciu składkach o wymiarach 30×22,5 cm, które następnie złożono na pół, a w XIX w. zszyto i oprawiono w niebieską okładkę kartonową. Trzecia składka papieru posiada filigran w kształcie smoka, czwarta — stylizowane wyobrażenie korony. Ostatnia ze składek jest uszkodzona przez odcięcie, w prawym dolnym rogu, paska papieru o długości około 11 cm i szerokości 2,5 cm. W czasie oprawiania dołączono do składek interesujące spostrzeżenia G. Bendera, których urywek ze względu na jego wartość dla naszych rozważań przytaczamy in extenso: — *dieses leider beschädigte Register wurde von mir 1880 auf dem Rathhausboden unter allerlei werthlosen Papieren aufgefunden. Dasselbe schliesst sich enge an die auf Wachstafeln niedergeschriebenen Zinsregister an, wie eine Vergleichung mit diesen Wachstafeln lehrt. Möglicherweise ist es das älteste auf Papier geschriebene, denn von c. 1398¹ giebt es Zinsregister auf Wachs. Nach 1404¹ kann dies Register nicht wohl fallen, weil sich aus diesem Jahre (z. B. Bl. 6^k)¹ Correcturen — d. h. Nachtragungen von eingetretenen Veränderungen — vorfinden*⁴¹. Na czasy nieco wcześniejsze datował ten rejestr A. Semrau, który uważał, że spis pochodzi z roku około 1400⁴².

Jakkolwiek trzeba się zgodzić z powyższą datacją, umieszczającą powstanie wykazu w latach około 1400–1404, jak również przyjąć należy, iż źródło to miało związki z tabliczkami woskowymi, to przecież trudno podzielać pogląd Bendera, że początkowo spisywano czynsze na papierze, a dopiero później na polipptykach woskowych. Po pierwsze, tabliczki woskowe są znacznie starszym materiałem pisarskim, którego powszechnie przestano używać po wprowadzeniu i rozpowszechnieniu się papieru. Po drugie, w świetle badań historyków sztuki nad ornamentyką toruńskich polipptyków nie ulega wątpliwości, że po-

³⁷ WAPT, kat. II, sygn. III-73, s. 16.

³⁸ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk C₁₅, k. 1v; Tabliczki, s. 41 — zamiast *furbas* jest *forbas*, zamiast *Pasche* jest *Pasce*.

³⁹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk C₁₅, k. 2v, 4, 9, 9v, 10v, 12 i 12v; Tabliczki, s. 43, 46, 55–56, 58, 61–62, 125 i 167.

⁴⁰ WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 17.

⁴¹ WAPT, kat. II, sygn. III-72.

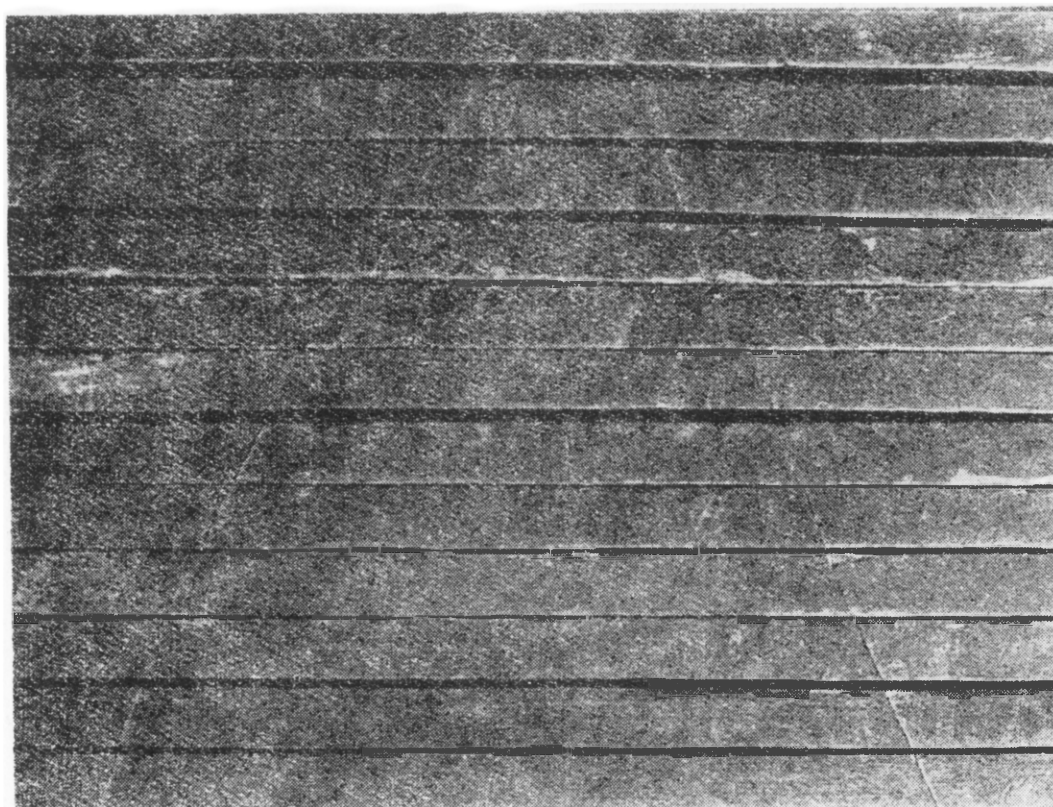
⁴² A. Semrau, Die Bebauung des altstädtischen Marktes zu Thorn im 13. Jahrhunderte, Mitt. Copp. Ver. 22 (1914) s. 37.

chodzą one sprzed 1300 r.⁴³ Nie zwrócono dotychczas uwagi na fakt, że polipytki B i C należą do zupełnie innego etapu czynności kancelaryjnych niż wykaz BC. Powszechnie przyjmuje się, i nie bez racji, że na tabliczkach rejestrowano koncepty lub sporządzano brudnopisy, natomiast na papierze lub pergaminie utrwalano czystopisy. W naszym przypadku jest jednak zupełnie odwrotnie! Cały polipytek B, jak też — w najstarszej części — kodeks C, są tak starannie i kaligraficznie spisane, że bez wątpliwości mamy tu do czynienia z czystopisami. Zaś dopiski, poprawki i skreślenia, o których pisze G. Bender, oraz cały układ treści w rejestrze BC dowodzą, że jest to spis mający wszystkie cechy brudnopisu (por. il. 3, 6 i 7).

W świetle krytyki dotychczasowych ustaleń, dotyczących tych trzech źródeł, koniecznym jest określenie na nowo czasu powstania polipytków B i C oraz ich związków z rejestrze BC.

II. Polipytek B i ogólne zasady systemu literowego

Ponowna, dokładna analiza wyglądu zewnętrznego wszystkich polipytków, a w tym kodeksu B, pozwoliła dostrzec kilka istotnych szczegółów, które uszły uwagi Wydawców. Najważniejsza wydaje się analiza zewnętrznych brzegów deseczek. Podczas długiego używania polipytku, na brzegach jego tabliczek powstawało mianowicie wiele charakterystycznych drobnych pęknięć, rys, kresek, nacięć, z których część pochodziła od ryłca. Znaki te ciągnęły się najczęściej przez kilka deseczek lub nawet przez cały kodeks. Obecnie rysy te umożliwiają — mimo rozpadnięcia się niektórych polipytków na pojedyncze tabliczki — odtworzenie pierwotnego układu danego kodeksu, nawet bez zapoznawania się z jego treścią. Metodę tę obrazuje najlepiej ilustracja 2, przedstawiająca kodeks F ułożony według dwóch jego rys.

2. Brzegi deseczek polipytku F. Widoczne dwie charakterystyczne, ukośne rysy pozwalające na odtworzenie pierwotnego układu deseczek, które w edycji zostały opublikowane według przypadkowej kolejności: I = 1, II — zaginęła, III = 5, IV = 4, V = 3, VI = 2, VII — zaginęła, VIII = 6, IX = 7, X = 8, X-XIV nie zapisane

Fot. Grzymisław Jasiński

⁴³ M. Kutzner, E. Pilecka, Zdobione oprawy toruńskich tabliczek woskowych, w: *Tabliczki*, s. XLVIII.

Na tej podstawie można przekonać się nie tylko o tym, że zaproponowana przez Wydawców kolejność tabliczek w ich edycji jest nieprawidłowa, ale również o tym, że w kodeksie brak drugiej i siódmej deseczki.

Stosując tę metodę do poliptyku B można zauważyć, że kodeks składa się z dwóch rodzajów deseczek. Jest to przypadek stosunkowo rzadki, gdyż najczęściej poliptyk wykonywano z jednego kłosa lub pnia drewna, na co zresztą wskazuje łacińska nazwa *codex*, czyli 'pień' lub 'kłoda'⁴⁴. Do pierwszego typu deseczek należy zaliczyć karty: A (okładkę górną), B, C, D, E, F, G, H, następnie K, L, M, N, O, P oraz okładkę dolną. Drugi rodzaj deseczek tworzą tabliczki: J oraz Q, R, S, T, V, X, Y, Z. Typ pierwszy posiada liczne wspólne rysy i pęknięcia, które jednak w przypadku większych wiązek nie tworzą idealnie łączących się linii. Te niewielkie przesunięcia i załamania spowodowane są obecnymi wiązaniami, co świadczy, że tabliczki pierwszego rodzaju stanowiły niegdyś osobny poliptyk, inaczej oprawiony. Terminus ad quem powstania tej grupy wyznaczają ornamenty na okładkach, pochodzące, zdaniem historyków sztuki, sprzed 1300 r.⁴⁵ Drugi typ tabliczek, nie mający wspólnych rys z poprzednimi, różniący się od nich barwą i stanem zachowania, należy uznać za deseczki dodane do kodeksu w momencie wtórnego jego oprawiania. Wobec tych faktów nabierają nowego znaczenia litery napisane inkaustem na ramkach. Zostały one nakreślone tą samą ręką i w tym samym czasie na tabliczkach obu rodzajów, co dowodzi, że posłużono się nimi dopiero przy sporządzaniu drugiego kodeksu. Ich istnienie wyjaśnić można jedynie tym, że najpierw spisano wykaz czynszów na luźnych tabliczkach, a następnie oznaczono je literami, które miały wskazywać introligatorowi właściwą kolejność deseczek w ramach poliptyku.

Uwagi te pozwalają na wyróżnienie następujących etapów powstawania obecnego poliptyku B: (1) Przed rokiem 1300 zostaje wykonany pierwotny kodeks, który przez dłuższy czas jest używany. (2) Krótko przed spisaniem obecnego wykazu poliptyk pierwotny zostaje rozerwany na poszczególne deseczki, z których jednocześnie wykruszono starą warstwę wosku. (3) Stare tabliczki uzupełnia się nowymi, a wszystkie pola wypełnia się warstwą czarnego wosku. (4) Pisarz nanosi wykaz czynszów na luźne deseczki, które jednocześnie otrzymują paginację literową. (5) Poszczególne tabliczki zostają oprawione w jeden poliptyk według kolejności liter na ramkach.

Taki sposób wykonania poliptyku B zdradza widoczny pośpiech. Z drugiej jednak strony brak wspólnych rys dla wszystkich deseczek poliptyku B świadczy, że w swojej wtórnej formie nie był on długo używany. Fakt ten potwierdza także analiza wewnętrzna kodeksu. Cały poliptyk, oprócz nielicznych dopisków, spisany jest jedną ręką. W kodeksie nie znajdujemy również wielu uaktualnień, poprawek lub zapisów na wcześniej zatartym tekście. Także rozpiętość dat zamieszczonych w notach poliptyku jest niewielka i nie przekracza dwudziestu lat.

Zestawienie dat poszczególnych not w poliptyku B

Numer	Data	Ogólna treść noty	Tabliczka
1	1385 ⁴⁶	objęcie czynszu	Rv
2	1394	budowa domu	C
3	1394	lokacja mórg	Yv
4	1397 ⁴⁷	objęcie czynszu	Xv
5	1397	objęcie czynszu	Yv
6	1399	rezygnacja czynszu	Pv
7	1399 ⁴⁸	nota zachowana fragmentarycznie	X
8	15 V 1401	objęcie czynszu	M
9	1402	swobodne przejście do wieży ⁴⁹	C
10	1404	warunki czynszu	Z+1
11	1404	objęcie kramu	G
12	16 V 1404	objęcie czynszu	M
	19 IV 1405	termin płatności	
13	1405	objęcie czynszu	Jv
	11 IV 1406	termin płatności	

⁴⁴ C. Paoli, *Grundriss zu Vorlesungen über lateinische Paläographie und Urkundenlehre*, Innsbruck 1895, s. 24.

⁴⁵ M. Kutzner, E. Pilecka, o. c., s. XLV, XLVIII.

⁴⁶ Tabliczki, s. 31 — zamiast 1385 jest 1485.

⁴⁷ Ibidem, s. 33 — zamiast 1397 jest 1497.

⁴⁸ Ibidem, s. 32 — zamiast 1399 jest 1499.

⁴⁹ Ibidem, s. 8 — zamiast *ad turrim* jest *ad terminum*, co zupełnie zmienia treść noty.

14	2 I 1405	poręczenie ⁵⁰	G
15	27 II 1405 ⁵¹ 29 IX 1405	objęcie czynszu termin płatności	Jv
16	29 IX 1405 ⁵²	termin płatności	Kv

Ponieważ wszystkie noty, z wyjątkiem niektórych z lat 1404-1406, zostały w polipptyku B spisane na pierwotnej warstwie wosku, a ich rozmieszczenie zaplanowano wcześniej, można przypuszczać, że trafiły one do tego kodeksu dopiero w momencie jego sporządzania, nie zaś w wyniku wcześniejszego używania polipptyku. Natomiast zapiski z lat 1404-1406, w przeważającej części dopisane już później, wskazywałyby na czas powstania polipptyku i jego kontynuowania. Datację taką traktujemy jednak tylko jako wstępną. Dokładne określenie czasu powstania i używania kodeksu B umożliwi dopiero rozwiązanie znajdującego się tam kodu literowego oraz porównanie z polipptykiem C i z wykazem BC.

Jak już wspomnieliśmy, jednym z elementów pozycji czynszowej w polipptykach C i B oraz w rejestrze BC są minuskulne lub majuskulne litery łacińskie, występujące przy poszczególnych podatnikach. Z systemem tym spotykamy się również w innych kodeksach starotoruńskich, jak A, E i F, oraz w polipptykach nowomiejskich H, I i L. Ponadto kodem takim posługiwał się też pisarz niewielkiej składki papieru, zatytułowanej *Tenentes censum persessum de festo Martini anno XCIX^{no}* (11 XI 1399), a wszyte w XIX w. do księgi, którą oznaczono archiwalnie jako „Zins register von Alt- und Neustadt 1409, 1517, 1518. Contribution von 1520”⁵³. Z innych źródeł powstałych poza Toruniem, a zawierających ten system literowy, udało się odszukać – mimo szerokiej kwerendy – jedynie tabliczki woskowe z Wismaru, pochodzące z drugiej połowy XV w.⁵⁴ W dotychczasowej literaturze, oprócz Wydawców tych źródeł, nikt nie zwrócił uwagi na tego rodzaju system kancelaryjny. K. Górski i W. Szczuczko przypuszczają, że wspomniane litery odnoszą się do „manualów i rejestrów”, do których przepisywano treść tabliczek⁵⁵. Natomiast wydawca tabliczek z Wismaru, F. Techen, otwarcie wyznał: „Nicht zu deuten vermag ich die Buchstaben, die neben einzelne Namen, Gruppen von Namen und seltener neben die Zahlungsbeträge oder neben beide gesetzt sind; es sind B, b, C, d, E, e, F, G, g”⁵⁶. Na przypuszczenie K. Górskiego i W. Szczuczki trudno się zgodzić, gdyż – jak wyżej zaznaczyliśmy – niektóre z wymienionych polipptyków same były czystopisami i nigdzie ich nie przepisywano.

Literami jako samoistnymi znakami posługiwano się w średniowieczu w najróżniejszych okolicznościach. Przede wszystkim służyły one jako sygnatury, oznaczano nimi też kolejność kart, punktów, osób itp.⁵⁷ Szeroko stosowano także litery jako elementy gmerków i innych znaków identyfikacyjnych, co dokładnie scharakteryzował już w 1870 r. C. G. Homeyer⁵⁸. Najczęściej jednak używano liter w komputystyce średniowiecznej dla budowy i oznaczania różnych cykli lub tablic chronologicznych, z których najbardziej rozwinięte były pod tym względem *tabulae intervalli*⁵⁹.

⁵⁰ Ibidem, s. 14 — zamiast *Henricus Rogaw fideiussit in crastino Circumcisionis domini CCCC quinto* [2 I 1405] jest *Hinricus Rogaw fideiussit in Anno Circumcisionis domini* [?] *CCCC quarto* [I I 1404?].

⁵¹ Ibidem, s. 19 — *anno CCCC^{vo} feria sexta ante Esto mihi* rozwiązano błędnie jako 6 III 1405 r.

⁵² Ibidem, s. 21 — zamiast *Michaelis anno CCCC quinto* [29 IX 1405] jest *Michaelis anno CCCC quarto* [29 IX 1404].

⁵³ WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 15.

⁵⁴ F. Techen, *Die Wachstafeln des Wismarschen Ratsarchivs, Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* 83 (1919) s. 75-104. Literami oznaczano też czynsze w Chełmnie; Z. Nowak, *Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV wieku*, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki humanistyczno-społeczne* 54 (1973) s. 77.

⁵⁵ Tabliczki, s. XII.

⁵⁶ F. Techen, o. c., s. 80.

⁵⁷ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 77. Por. zwłaszcza interesujący system powtarzalnych sygnatur literowych w kancelarii miejskiej Poznania w XVI w.; M. J. Mika, *Dzieje archiwum miejskiego w Poznaniu*, Warszawa 1975, s. 16, 22.

⁵⁸ C. G. Homeyer, *Die Haus- und Hofmarken*, Berlin 1870, s. 344-349.

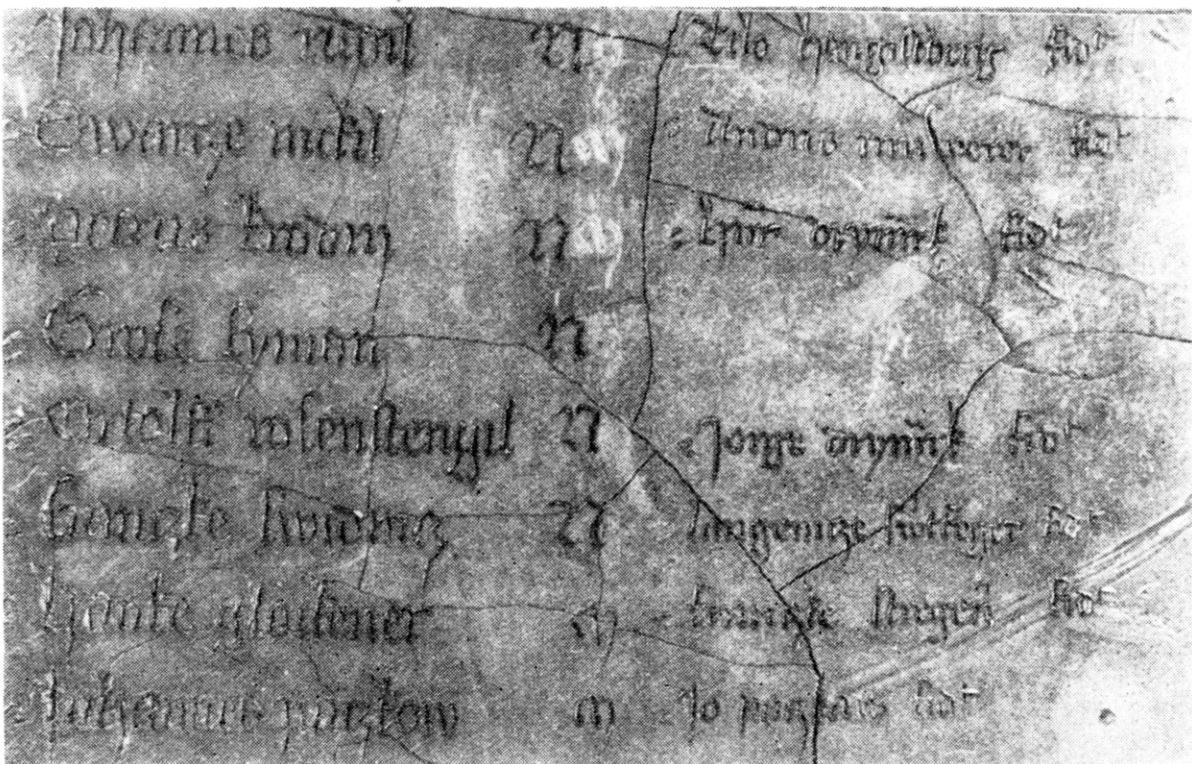
⁵⁹ Por. N. Lithberg, *Computus med särskild hänsyn till Runstaven och den Borgerliga Kalendern*, Stockholm 1953, s. 228 i nn.; H. Grotefend, *Chronologie des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, w: *Grundriss der Geschichtswissenschaft*, I, Leipzig 1906, s. 271-290. Por. też wydany ostatnio komput, w: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, MPH ser. n. V, 1978, s. 199.

Przyglądając się dowolnie wybranej pozycji czynszowej z poliptyku B zastanówmy się zatem, jaką rolę pełniły litery w tym systemie kancelaryjnym? Oto przykładowy tekst⁶⁰:

*Census carnificum Pasce et Michaelis quolibet termino
mediam marcam Pasce mittentes sortem.*

— —
Johannes Rudil N M^m Tilo Hengistberg fideiussit
Swarcze Nickil N M^m Andris Müwerer fideiussit
Petrus Krodin N M^m Henricus Drymark fideiussit
Grose Symon N^c

— —
Johannes Paczkow M Johannes Paczkaw fideiussit
 — —

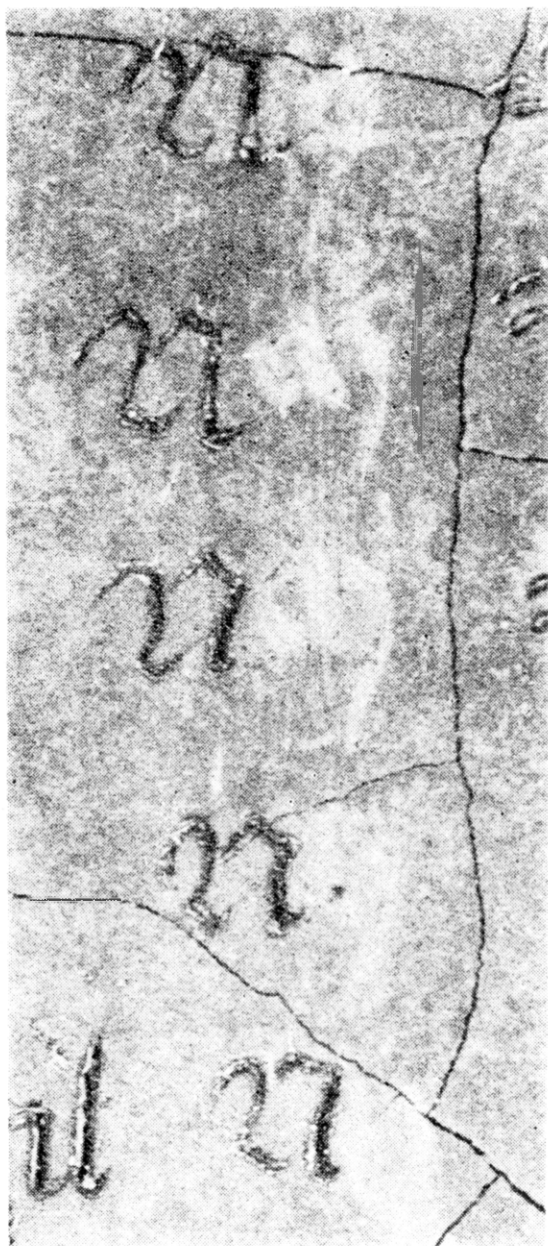

3. Czynsz rzeźników z poliptyku B. Obok niektórych liter N widoczne zamazane litery M

Fot. Grzymisław Jasiński

Z nagłówka napisanego podniesionym pismem kodeksowym, które charakteryzuje się ściśnionym i wydłużonym duktem, dowiadujemy się, że czynsz ten płacili rzeźnicy w dwóch terminach: na Wielkanoc i na św. Michała, po pół grzywny w każdym terminie, zaś poszczególne jatki podlegały losowaniu jedynie na Wielkanoc. Poniżej tytułu zapisano stosunkowo kaligraficzną bastardą, większym duktem, nazwiska podatników oraz dla odróżnienia mniejszym — poręczycieli. Pomiedzy jednymi a drugimi znajdują się majuskułne litery N lub M. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że wszystkie litery N zostały zapisane obok uprzednio zatartych liter M lub na nich samych. Litery zacierano tak starannie, że uszły one zupełnie uwagi Wydawców. Jest to zrozumiałe, gdyż piszący te słowa spostrzegli je dopiero przy trzecim czytaniu poliptyku, korzystając z silnego oświetlenia padającego pod wyjątkowo ostrym kątem. Zatarte litery są mimo wszystko do tego stopnia widoczne, iż udało się je sfotografować (por. il. 3 i 4).

⁶⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. Hv; Tabliczki s. 17 — zamiast *Paczkaw fideiussit* jest *Paczkow fideiussit*; zamiast *Grose* jest *Grosse* i zamiast *Henricus* jest *Hinricus*.

4. Litery *N* i zatarte litery *M* z czynszu rzeźników w polipytku B (powiększenie)

Fot. Grzymisław Jasiński

Jak można się przekonać, w zacytowanym wykazie brak — jeżeli pominiemy litery — jakiegokolwiek informacji o uiszczeniu opłaty, co było przecież podstawowym zadaniem tego rejestru. Widoczne to jest najbardziej, gdy zapiskę podatkową prowadzoną systemem literowym porównamy z innymi wykazami czynszowymi na tabliczkach woskowych, przy których spisywaniu nie posługiwano się tego rodzaju kodem. Dla przykładu przytoczmy urywki z rejestru podatkowego Głównego Miasta Gdańska z pierwszej połowy XV w. oraz ze spisu z tabliczek z Wismaru⁶¹:

Tabliczki gdańskie

*Noue bude circa Cimiterium
laszłow 1½ ma pasce 40
1½ marcas michaelis 39*

Tabliczki wismarskie

*Item officium sartorum talliabit pro 1 marcis
stantibus in hereditate olde Theoderici Slusewegge.
Anno etc. lxxvij^a P[asche]^b*

⁶¹ G. Galster, Ein Danziger Wachstafelzinsbuch aus dem 15. Jahrhundert, Zeitschrift für Ostforschung 8 (1959) z. 2, s. 241; F. Techen, o. c., s. 91 — z części, gdzie nie używano kodu literowego.

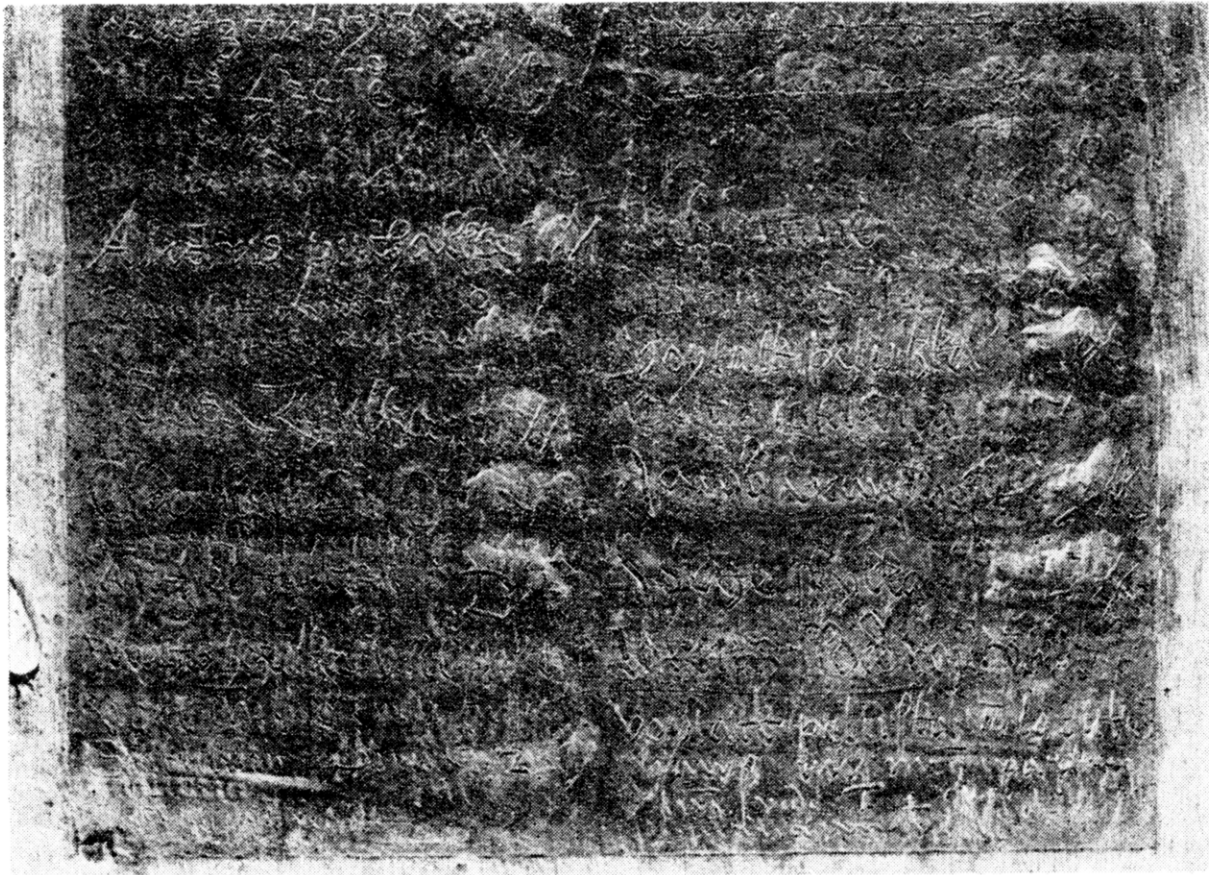
Niclos Smerblok 2½ marcas pasce 39
2½ marcas michaelis 37

^a Verändert in *lxviiij* ^b Vorher *M[ichaelis]*

W obu wykazach dysponujemy tymi samymi informacjami, co w przypadku zapisek z toruńskiego kodeksu B. Opłaty pobierane były również w tych samych terminach, ale równocześnie dowiadujemy się o dokładnym czasie uiszczenia czynszu. Wydawca tabliczek gdańskich, G. Galster, zwrócił uwagę we wstępie do swojej edycji na charakterystyczny sposób zapisywania daty rocznej, polegający na kolejnym dodawaniu laseczek do cyfr rzymskich, co świadczy o zmienianiu daty wraz z upływem czasu. Na przykład zamiast poprawnie zapisanej cyfry *xxiiij* spotykamy na tabliczkach *xxijjj*, co dowodzi, że początkowo zarejestrowano na nich liczbę *xxij*⁶². Także z przypisów tekstowych F. Techena wynika, że zarówno datę roczną, jak i dzienną ciągle w Wismarze zmieniano, zgodnie z opłacanym czynszem.

Odpowiednio do dat z tabliczek z Gdańska i z Wismaru zmieniano też litery w poliptykach toruńskich. Zamazywanie starych liter i nanoszenie nowych jest wprawdzie ledwo zauważalne w poliptyku B, gdyż był on, jak wszystko na to wskazuje, bardzo krótko w użyciu, jednak w kodeksie C, którym posługiwano się ponad sto lat, ciągle zacieranie i pisanie liter spowodowało powstanie dużych i głębokich dziur w warstwie wosku (por. il. 5).

Po porównaniu zapiski z poliptyku B z tabliczkami gdańskimi i wismarskimi nieodparcie nasuwa się przypuszczenie, że poszczególne litery oznaczały terminy płatności. Rozpatrzmy więc pod tym kątem widzenia wszystkie litery poliptyku B, który ze względu na krótki czas posługiwania się nim nadaje się

5. Czynsz rybaków z poliptyku C₁₅. Widoczne dziury i nierówności powstałe w następstwie ciągłego mazania liter

Fot. Grzymisław Jasiński

⁶² G. Galster, o. c., s. 235.

wyjątkowo do tego rodzaju analizy. W innych bowiem kodeksach, pozostających w użyciu przez kilka lub nawet kilkanaście dziesięcioleci, na skutek występowania obok siebie zapisek pochodzących z różnych okresów niezwykle trudno jest stwierdzić, czy dana litera odnosi się do ostatniego podatnika, czy też do osób, które wcześniej na tym miejscu były zapisane (por. il. 3 i 5). Poniżej podajemy zestawienie wszystkich liter kodeksu B, bez uwzględnienia podziału na litery majuskułne i minuskułne, wraz z występującymi przy nich dopiskami *vacat* (czynsz nie obsadzony) oraz *resignauit* (czynsz, z którego zrezygnowano)⁶³. Litery te przedstawiono w porządku alfabetycznym z uwzględnieniem cech szczególnych łacińskiego alfabetu średniowiecznego. Aby uniknąć wszelkich wątpliwości, ułożyliśmy je według kolejności liter występujących na ramkach polityku B.

Zestawienie liter kodeksu B

	A	B	C	D	E	F	G	H	ŷ	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z
Bez dopisów	1		1	1			1		2	1	6	365	189	6	4							4	
Z <i>vacat</i>		1	3	3	2	5	1	4	1	1		1		3				1				1	
Z <i>resignauit</i>	2	5		7	1		8	4	2	5	3		2					1					
Razem	3	6	4	11	3	5	10	8	5	7	9	366	191	9	4			2				5	

W zestawieniu tym uderza ogromna przewaga liter *M* i *N* nad pozostałymi. Również charakterystyczne jest to, że tylko znikoma część tych dwóch liter ma dopiski *vacat* lub *resignauit*. Pozostałe litery występują natomiast w polityku B sporadycznie, przy czym większość z nich — razem z wymienionymi dopiskami. Jedynie litery *L* i *O*, czyli sąsiadujące z *M* i *N*, pojawiają się w kodeksie kilka razy bez *vacat* i *resignauit*. Jeżeli słusznym jest nasze przypuszczenie, że kolejne litery oznaczają terminy płatności, to na podstawie tabeli można wyciągnąć wniosek, iż ostatni, powszechny okres uiszczenia czynszu został oznaczony w polityku B literą *M*. Równocześnie oznaczałoby to, że część podatników zapłaciła już czynsz za następny termin, określony literą *N*. W takim razie kolejne litery po *N* należałoby, oprócz dwóch lub trzech wyjątków, uznać za odpowiadające terminom płatności, które poprzedzały okres płacenia czynszu oznaczony literą *A* ($O \rightarrow Z$, $A \rightarrow N$). Założenie takie jest wysoce prawdopodobne, gdyż — tak jak w systemach literowych komputystyki — kod z tabliczek woskowych musiał powtarzać się po wyczerpaniu wszystkich liter. Następowo to zapewne nawet po niewielu latach, gdyż dla oznaczenia jednego roku potrzebne były dwie litery, z których pierwsza odpowiadała Wielkanocy, a druga terminowi św. Michała. Za tym, że litery oznaczały termin płatności, przemawia również okoliczność, że nie występują one w zapiskach, w których czas opłacenia czynszu określono jako mający nastąpić dopiero

⁶³ W trakcie sporządzania tabeli na podstawie oryginału spostrzeżono następujące różnice w występowaniu liter między źródłem a jego edycją; Tabliczki, s. 6 — w zapisie *Johannes Lichtinberg*, zamiast jednego *M* występują w druku dwa; s. 6 — obok *Jost Wynsburg* zamiast *O* jest *M*, które było jednak w pierwotnej zapisce; s. 6 — przy *Kristil Kemmer* zamiast *O* jest w druku *G*, a pod pierwszą literą widać w oryginale jeszcze *M*; s. 7 — obok *Olbrecht Weger* i *Andirco Weisse* zamiast *O* jest *D*; s. 8 — obok *Mertin Boor* opuszczono literę *M*; s. 9 — obok *Jacobus Targarthe* także brak litery *M*; s. 10 — *Nicolaus Kumpanhus* zamiast *E* ma *C*; s. 10 — *Gotke Rebber*, opuszczono literę *h*; s. 10 — *Nicolaus Bornteik* zamiast *O* ma *M*; s. 10 — *Lembergynne* zamiast *N* ma *M*; s. 11 — *Urbanus Milde*, opuszczono literę *M*; s. 12 — *Katherina Gleichynne* zamiast *ŷ* ma *I*; s. 12 — *Katherina Semilrokynne* zamiast *ŷ* ma *M*; s. 12 — po *Katherina Semilrokynne* opuszczono *Elizabeth Swertfegerynne M*; s. 12 — obok *Petir Grulich* zamiast *l* jest w druku *I*; s. 13 — obok *Paulus Gleser* zamiast *k* jest *F*; s. 13 — dodano do *Girdrud Rungynne* literę *M*, której nie ma w oryginale; s. 13 — po *Conrad Vrouwenborg* opuszczono *Gunther Wormenith M*; s. 14 — zamiast *Botenerynne o* jest toż nazwisko, ale z literą *V*; s. 15 — obok *Petrus Kemmer* — zamiast *h* jest *n*; s. 15 — obok *Petir Pfunder* zamiast *O* jest *V*; s. 15 — *Franzcke vom Elbinge* zamiast *n* ma *u*; s. 15 — obok *Mertin Gneisser* opuszczono *n*; s. 15 — obok *Andris Crust* (w oryginale jest *Ernst*) opuszczono *M*; s. 19 — obok *De balneo olim Tideman Hengistberg* zamiast *O* jest *M*; s. 21 — obok *Janusch Lollemait* dodano literę *M*, której nie ma w oryginale; s. 21 — obok *Herman Koklinkus* zamiast *N* jest *M*; s. 22 — obok noty *Item 19 sc. de novo* — opuszczono literę *k*; s. 25 — przy zapisce *alibi scriptus, vacat* zamiast *O* jest *D*; s. 29 — *Johannes de Puteo* opuszczono *ŷ*; s. 31 — obok *Herman de Allin* opuszczono literę *d*; s. 31 — *Lucas Russe* zamiast *ŷ* jest w druku *I*.

w przyszłości. Wzmianki te mają duże znaczenie dla połączenia określonych liter z odpowiednimi terminami płatności, gdyż zawierają dokładne daty uiszczenia opłat. Oto przykłady:

1. *Bartusch Spiczkegil 5 mrc de XII ulnis a parte anteriori et a parte posteriori de sex ulnis sibi expositis anno CCCCI^o feria sexta ante Penthecosten [16 V 1404], et dabit primum censum Pasce anno CCCC quinto [19 IV 1405]*⁶⁴.

2. *Johannes Czymmerman 1 mrc sibi anno CCCC^o feria sexta ante „Esto mihi” [27 III 1405] dimissit [sic!] et dabit primum censum Michaelis proximo [29 IX 1405]*⁶⁵.

3. *Janusch Lollemait 1/2 mrc dabit primum censum Michaelis anno CCCC quinto [29 IX 1405]*⁶⁶.

4. *Nicolaus Reczkaw 1 mrc sibi anno CCCC^o [1405] dimissa dabit primum censum Pasce anno CCCC^oVI [11 IV 1406]*⁶⁷.

W powyższych notach mamy do czynienia z trzema terminami płatności, za które jeszcze nie wpłynęły opłaty. Są to: Wielkanoc 1405 r., św. Michał 1405 r. oraz Wielkanoc 1406 r. Ponieważ wyżej przyjęliśmy, że ostatni powszechny termin płatności oznaczono literą *M*, można założyć, że pierwszy z tych trzech okresów uiszczenia czynszu otrzymałby kolejną literę, czyli *N*. Jeżeli założymy dalej, że litera ta odpowiada Wielkanocy 1405 r., to wówczas litera *O* powinna oznaczać termin św. Michała tego samego roku, zaś litera *M* — to samo święto 1404 r. Według tej zasady można ułożyć następującą konkordancję liter i terminów płatności:

Litera	A	B	C	D	E	F	G	H	J	K	L	M	N	O
Rok	1399		1400		1401		1402		1403		1404		1405	
Termin	P	M	P	M	P	M	P	M	P	M	P	M	P	M

Konkordancja taka powinna zostać sprawdzona z tymi zapiskami z kodeksu B oraz z innych poliptyków, w których występują jednocześnie obok siebie, litera i data roczna. Ponieważ wszystkie litery, które przetrwały na tabliczkach woskowych do naszego czasu, oznaczają datę zapłacenia ostatniego czynszu, przy sprawdzaniu brane mogą być pod uwagę jedynie daty rezygnacji z czynszu, a nie daty jego objęcia. Zapiski tego typu należą niestety do rzadkości, gdyż było to w rzeczywistości niepotrzebne — podwójne oznaczenie czasu płatności czynszu. Tak np. w tabliczkach z Wismaru, w części, gdzie posługiwano się kodem literowym, brak jakiegokolwiek zapiski z datą roczną, co zresztą zaznaczył wydawca źródła⁶⁸. W całym poliptyku B spotykamy tylko jedną zapiskę z literą i datą rezygnacji: *Gotke de Allin iunior 1 1/2 mrc, 11 sc. 10 den. de VIII° iugeris minus XXXI virgis; resignavit anno XCIX^o [1399] B*⁶⁹. Jak można zauważyć, litera *B* odpowiada w powyższym zestawieniu terminowi św. Michała 1399 r., co jest zgodne z datą roczną rezygnacji z czynszu.

Istnieje jednak jeszcze inna metoda sprawdzenia zaproponowanej konkordancji liter i okresów płatności. Mianowicie dwa z czynszów w poliptyku B były opłacane, jak informuje o tym wyraźnie nagłówek, jedynie raz w roku — na św. Michała. Były to czynsze kuźnierzy (*census pellificum per marcam Michaelis simul dandus vno termino tunc mittentes sortem*) oraz podatki z cegielni (*de domibus laterum Michaelis dandus vme*)⁷⁰. W pierwszym przypadku występuje siedemnaście liter *M*, zgodnie z zestawieniem okre-

⁶⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. M; Tabliczki, s. 24 — zamiast — — *a parte anteriori et a parte* — — jest — — *ex parte anteriori et ex parte* — —, zamiast *Penthecosten* jest *Pentecostes*.

⁶⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. Jv; Tabliczki, s. 19 — zamiast *Michaelis proximo* jest *Michaelis pro....*; błędnie rozwiązano datę.

⁶⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. Kv; Tabliczki, s. 21 — dodano literę *M* i zamiast *quinto* jest *quarto*.

⁶⁷ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. Jv; Tabliczki, s. 19.

⁶⁸ F. Techen, o. c., s. 78: „Auf den ersten vier Tafeln findet sich ausser der Jahreszahl [14] 84 auf IV d kein einziges Datum”.

⁶⁹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. Pv; Tabliczki, s. 29.

⁷⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. F, Fv, Kv i L; Tabliczki, s. 13 (zamiast *mittentes* jest *mittentur*), 21-22

ślającym termin św. Michała 1404 r., jedna litera *K* z dopiskiem *resignauit*, oznaczająca to samo święto w 1403 r., cztery litery *F* z dopiskiem *vacat*, odpowiadające temu samemu terminowi w 1401 r. oraz jedna litera *B*, także z notatką *vacat*, która według konkordancji przypadała na św. Michała 1399 r.⁷¹ Jedynym wyjątkiem jest litera *L* z dopiskiem *resignauit*, która odpowiada Wielkanocy 1404 r. W przypadku rezygnacji odstępstwo od zwyczajowego terminu płatności wydaje się zupełnie zrozumiałe. W drugim z czynszów, uiszczanych tylko na św. Michała, mamy do czynienia z trzema literami *M* i jedną literą *K*⁷². Wszystkie one zatem, zgodnie z zestawieniem, przypadają na św. Michała.

Do podobnych wniosków prowadzi analiza tychże czynszów w rejestrze BC, który, jak niżej wykażemy, jest bardzo bliski pod względem czasu powstania poliptykowi B. Na 45 różnych liter występujących przy nazwiskach kuźnierzy w spisie BC aż 43 odpowiada terminowi św. Michała⁷³. Dwa wyjątki nie mają w świetle powyższych uwag większego znaczenia, szczególnie jeżeli uwzględni się znaną powszechnie niedokładność księgowości średniowiecznej. Natomiast w czynszu z cegielni wszystkie litery (trzy *M* i dwie *H*) odpowiadają św. Michałowi⁷⁴.

Do znacznie bardziej interesujących wyników prowadzi rozbudowanie zestawienia liter i terminów zgodnie ze wspomnianą już zasadą powtarzalności i porównanie go z zapiskami rezygnacji z pozostałych poliptyków, powstałych w kancelarii Starego Miasta Torunia. W tym miejscu należy jednak uzupełnić wywód uwagą, że najprawdopodobniej w celu stałego powiązania określonych liter z tymi samymi terminami płatności zrezygnowano z jednej z liter zarówno na tabliczkach starotoruńskich, jak i nowomiejskich oraz na wismarskich. Analogicznie zresztą postępowano w komputystyce, gdzie przy budowie tablic chronologicznych nie wykorzystywano wszystkich liter alfabetu. W naszym przypadku była to zapewne litera *V*, którą posługiwano się dla oznaczenia nie obsadzonych czynszów (*vacat*). To szczególne zagadnienie wymaga jednak w przyszłości dalszych uściśleń, gdyż spostrzeżenie nasze wynika z obliczeń teoretycznych, nie zaś z analizy źródłowej. Przy uwzględnieniu zastrzeżenia rozbudowana konkordancja liter i terminów płatności ułożona na podstawie rozwiązania kodu z poliptyku B przedstawia się następująco:

<i>AB CD EF GH JK LM NO PQ RS TX YZ</i>	<i>AB CD EF GH JK LM NO PQ RS TX YZ</i>
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4	1 3 8 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8
1 2 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5	1 3 9 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
1 2 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6	1 4 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
1 2 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7	1 4 2 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1
1 2 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8	1 4 3 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2
1 2 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	1 4 4 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3
1 3 0 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0	1 4 5 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4
1 3 1 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1	1 4 6 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5
1 3 2 2 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2	1 4 7 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6
1 3 3 3 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3	1 4 8 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7
1 3 4 4 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4	1 4 9 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8
1 3 5 5 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5	1 5 0 9 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9
1 3 6 6 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6	1 5 2 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
1 3 7 7 8 9 0 1 2 3 4 5 6 7	

Trzeba równocześnie dodać, czego nie zaznaczono w tabeli, że każda pierwsza litera danego roku odpowiada zawsze Wielkanocy, a druga wskazuje na św. Michała. Tak np. według zestawienia litera *E* służyła do oznaczenia Wielkanocy, a *F* — św. Michała. Stałe powiązanie liter z określonymi świętami wydają się też potwierdzać zapiski z różnych poliptyków:

I. Kodeks B

1. *Dominus Ewird Reynoff 2 mrc 2 sc. Michaelis dandus.* *M*⁷⁵
Item 1 sc. 4 den. de LVI virgis

⁷¹ Tabliczki, s. 13 — *Paulus Gleser* zamiast *k* ma w druku *F*.

⁷² *Ibidem*, s. 22 — przy ostatniej zapisce brak litery *K*.

⁷³ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 8-9.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 13.

⁷⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. L; Tabliczki, s. 22 — brak kresek łączących termin z literą.

2. *Albertus de Allen 1 mrc 19 sc. M Michaelis dandus*⁷⁶

II. Wykaz BC

1. *Johannes de Menden 3 fert. gⁿ Pasce dandus*

L⁷⁷

III. Poliptyk C

1. *Jan Gbur von thore eyn.... 1 mrc Pasce*

p⁷⁸

2. *Steffan Olschleger von ohlhawsz 1½ mrc terminum Michaelis*

M⁷⁹

3. *Voytack Peluska von Lorikes hawsz 4½ mrc Pasce terminum, vide manuale*

N⁸⁰

4. *Johan de Linda 2 mrc 2 sc.*

Item 1 sc. 4 den. de LVI virgis

Michaelis dandus

q⁸¹

5. *Andris Wachloer*

Mattis Wachloer

19 sc. Michaelis terminum

m⁸²

6. *Paul Fischer 10 sc.*

5 sc.

5 sc.

Michaelis terminum

M⁸³

7. *Her Andris Prewsse 4 sc. Pasce terminum*

f⁸⁴

8. *Mathis Grobatke ½ mrc — — Michaelis terminum — —*

p⁸⁵

9. *Vicencz Rudiger 1 mrc Michaelis*

M⁸⁶

Na dwanaście przykładów w jedenastu mamy do czynienia z wyżej przyjętą regułą. Jedno odstępstwo w ramach poliptyku C może wynikać ze sztucznego połączenia w jedną całość pozostałości z dwóch różnych zapisek, gdyż na skutek długiego używania kodeksu jest często niemożliwe wyodrębnić poszczególne warstwy chronologiczne tego źródła⁸⁷. Porównajmy jednak datowane noty rezygnacji z zestawieniem liter i terminów płatności⁸⁸:

I. Wykaz BC

1. *Gotke von Allen junior 1½ mrc 11 sc. 10 den. de VIII iugris minus XXXI virgis resignavit anno XCIX^{no} [1399]*

B⁸⁹

⁷⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B k. L; Tabliczki, s. 22.

⁷⁷ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 18.

⁷⁸ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 4; Tabliczki, s. 46.

⁷⁹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 10; Tabliczki, s. 57 — zamiast *Steffan* jest *Steffann*.

⁸⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 10; Tabliczki, s. 57 — zamiast *Lorikes* jest *Lozikes*.

⁸¹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 10v; Tabliczki, s. 58 — zamiast *LVI* jest *LXVI*.

⁸² WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 10v; Tabliczki, s. 58.

⁸³ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15; Tabliczki, s. 68.

⁸⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15; Tabliczki, s. 68 — zamiast *f* jest *I*.

⁸⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15v; Tabliczki, s. 68.

⁸⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15v; Tabliczki, s. 68.

⁸⁷ Z takim przykładem spotykamy się w zapisce podatkowej *Mats Mechor*, w której termin płatności stanowi fragment starszego tekstu. W edycji nie został on odróżniony od pozostałej treści — WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 13; Tabliczki, s. 64.

⁸⁸ Na podstawie edycji tabliczek można by — prócz niżej przytoczonych przykładów — wymienić jeszcze dwie rezygnacje zawierające datę i literę: *Gotschalk Hitfeld 8 sc. a resignavit cum censu Michaelis anno LV* [29 IX 1455]; Tabliczki, s. 64 (zamiast *censu* jest *censum*); *Sternogel 4 sc. -n e resignavit cum censu Michaelis 71* [29 IX 1471]; Tabliczki, s. 60. W rzeczywistości zapiski te stanowią różne warstwy poliptyku. Tak np. w pierwszym przypadku widoczne jest w oryginale między 8 sc. i literą *a* niestarannie zmasane majuskułne *D*. W drugim przypadku data rezygnacji nie może odnosić się do litery i osoby, ponieważ ta występuje jeszcze w 1517 r. jako płaćca czynsz — WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 22.

⁸⁹ WAPT, kat. I, sygn. III-72, s. 21.

II. Poliptyk C

1. *Michel Grube 1 fert. — — Michaelis anno LVI° [29 IX 1456]* *f*⁹⁰
2. *„Anna Schonhalsyne“ 5 fert. sall 6 mrc gebin der erste resignauit anno XC [1490]* *g*⁹¹
3. *Margaretha Placzkofa est 32 sc. czinss 1515 terminus ... resignauit* *o*⁹²

III. Poliptyk E

1. *Augstyn Scherer 3 mrc 4 sc. resignauit anno etc. XXVIII [ips]^o die Pentacostes [23 V 1428]* *P*⁹³

IV. Poliptyk F

1. *Augstyn Scherer 3 mrc 4 sc. resignauit anno XXVIII ipso die Pentekostes [23 V 1428]* *P*⁹⁴
2. *Bartcz Broda 8 sc. gut vom IIII morgen wezewachs „-“ -“ hinder der Winterynne Berge gelegen, dabit primum cens[um]^o Martini XCI^o [11 XI 1491]; resignauit Martini anno XCVI [11 XI 1496]* *x*⁹⁵
3. *Hans Wattel — — Resignauit Martini anno XCVIII [11 XI 1498]* *B*⁹⁶

W świetle powyższego porównania, jak również poprzednich dowodów, nie ulega wątpliwości, że występujące w poliptykach toruńskich litery służyły do oznaczania terminów płatności. Wszystkie okoliczności i fakty przemawiają również za tym, że w kancelarii Starego Miasta Torunia posługiwano się jednolitym systemem dla wszystkich rejestrów czynszowych, spisanych na tabliczkach woskowych. Z omówionych tu zapisek wynika, że kod taki stosowano w Toruniu z całą pewnością przynajmniej od końca XIV w. aż do pierwszych dziesiątków XVI w. Ponieważ system literowy spotykamy również w najstarszym zachowanym poliptyku toruńskim A, pochodzącym, według K. Górskiego i W. Szczuczki, z połowy XIV w., lecz w rzeczywistości o dwa lub trzy dziesięciolecia młodszym, to pierwszy z terminów należy przesunąć nieco wstecz.

Brak obecnie jakichkolwiek pewnych przesłanek uniemożliwia uchwycenie momentu, w którym po raz pierwszy ten system wprowadzono. Wydaje się jednak, że musiało to nastąpić stosunkowo wcześniej. Przede wszystkim wiadomo, że rozwój analogicznych systemów literowych w komputystyce przypadł na okres poprzedzający lokacje miast nadbałtyckich⁹⁷. Natomiast w okresie, kiedy kodem literowym posługiwano się do notowania na tabliczkach toruńskich lub wismarskich, w chronologii powoli zaprzestawano używania podobnych systemów. Nie bez znaczenia jest również to, że kod literowy występuje tylko w owej części tabliczek woskowych z Wismaru, w której czynsze rozliczano według grzywien wendyjskich (*marca slauicalis*), a o których wiemy, że wyszły z użycia na początku XIV stulecia⁹⁸. Również rozkwit kancelarii toruńskiej prowadzonej na tabliczkach woskowych nastąpił głównie w XIII stuleciu, skoro wszystkie jej poliptyki, które można datować według ornamentów, powstały przed rokiem 1300⁹⁹. Wydaje się bardziej prawdopodobne, iż także powstanie systemu literowego należy odnieść raczej do tego okresu, niż do czasów późniejszych, kiedy to stopniowo tabliczki woskowe zastąpiono księgami, najpierw pergaminowymi, a następnie papierowymi. Bardzo wymownym jest również fakt, że we wszystkich dotychczas znanych kodach literowych Starego Miasta Torunia oraz miasta Wismaru obliczanie płatności

⁹⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 9v; Tabliczki, s. 56 — zamiast *Grube* jest *Grude*.

⁹¹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 4v; Tabliczki, s. 47 — zamiast *Schonhalsyne* — *sall* jest *Schornhalsyne* — *sol*.

⁹² WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 12v; Tabliczki, s. 62 — nie odczytano *est 32 sc*.

⁹³ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk E, k. 2; Tabliczki, s. 87 — zamiast *Pentacostes* jest *presentationis*.

⁹⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk F, k. 6v; Tabliczki, s. 90.

⁹⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk F, k. 6; Tabliczki, s. 90.

⁹⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk F, k. 5v; Tabliczki, s. 92.

⁹⁷ N. Lithberg, o. c., s. 228.

⁹⁸ F. Techen, o. c., s. 80, 86-90.

⁹⁹ M. Kutzner, E. Pilecka, o. c., s. XLVIII.

rozpoczyna się od pierwszych terminów po lokacji miasta (np. według tabeli pierwsza Wielkanoc po lokacji Torunia z 28 XII 1233 r. oznaczona jest literą *A*).

Rozwiązanie systemu literowego pozwala z dużą ścisłością określić czas powstania i używania kodeksu B. Wszystkie litery *M* (termin 29 IX 1404 r.) występujące w poliptyku B, oprócz nielicznych przypadków, kiedy podatnik zalegał z czynszem, wyryte zostały na pierwotnej warstwie wosku, a zatem powstanie kodeksu należy przesunąć na okres po 29 IX 1404 r. Terminus ad quem powstania poliptyku B stanowi natomiast Wielkanoc 1405 r. (19 IV), gdyż odpowiadające jej litery *N* spisane są przeważnie na wcześniej zatartym tekście. Również na podstawie występowania tej litery można ustalić, że niebawem po Wielkanocy 1405 r. kodeks B wyszedł z użycia, czego dowodzi najlepiej to, że w ramach poliptyku B zdążono zarejestrować opłacenie czynszu za wspomniany termin tylko przez część podatników. Chronologii owej nie przeczą cztery przypadki uiszczenia podatku za późniejsze okresy płatności, mianowicie trzy za św. Michała 1405 r. i jeden za Wielkanoc 1406 r., na co wskazują — wyryte obok nazwisk podatników na zamazanych literach *M* lub *N* — trzy litery *O* i jedna *P*¹⁰⁰. W tych bowiem czterech przypadkach mamy do czynienia ze zmianą podatnika, a to pociągało za sobą dwie możliwości zaksięgowania nowej pozycji podatkowej. Możliwość pierwsza — obok nazwiska nowego podatnika pisarz zapisywał termin objęcia czynszu oraz okres najbliższej jego płatności, całą zaś zapiskę pozostawiał bez litery. Możliwość druga — podatnik przy objęciu nowego czynszu opłacał go z wyprzedzeniem, co zaznaczano przez zapisanie odpowiedniej litery, w danym przypadku *O* i *P*. Wszystkie natomiast pozostałe litery poliptyku B zapisane na pierwotnej warstwie oznaczają terminy poprzedzające dzień św. Michała 1404 r. i trafiły do omawianego kodeksu, jak można się przekonać z analizy wykazu BC i poliptyku C, na skutek przepisania innego rejestru czynszowego.

III. Wykaz BC

Jak już ustalił G. Bender, rejestr BC nie jest spisem jednolitym, zawiera bowiem liczne poprawki i aktualizacje. Według opinii tego archiwisty można także zaobserwować ścisły związek między wykazem BC a tabliczkami woskowymi. O słuszności twierdzeń Bendara świadczy najlepiej porównanie dowolnie wybranego czynszu z rejestru BC i kodeksu B¹⁰¹:

BC		B	
<i>Census de Swebogin Pasce et Michaelis</i>		<i>Census de Swebogin Pasce et Michaelis</i>	
<i>Petrus de Obraw 1/2 mrc</i>	<i>g M°</i>	<i>Petrus von Obraw 1/2 mrc</i>	<i>M</i>
^p - <i>Tilman Greysaw</i> ^p		<i>Tilman Greisaw 1/2 mrc</i>	<i>M</i>
ⁿ - <i>Johannes Hube</i> ⁿ 1/2 mrc	<i>g M°</i>		
^p - <i>Johannes Reyntsch</i> ^p		<i>Johannes Reyntsch 1/2 mrc</i>	<i>M</i>
ⁿ - <i>Jacobus Gotcze</i> ⁿ 1/2 mrc	<i>g M°</i>		
<i>Michil Leymkleker 1/2 mrc</i>	<i>g M°</i>	<i>Michil Leymklecker 1/2 mrc</i>	<i>N°</i>
<i>Petir Grulich 3 fert.</i>	<i>g M°</i>	<i>Petrus Grulich 3 fert.</i>	<i>M</i>
<i>Item 1/2 mrc hereditatemⁿ de noua [!] spacio</i>	<i>M°</i>	<i>Item 1/2 mrc de nouo spatio</i>	<i>M</i>
<i>Pueri Johannis Sprotaw 3 fert.</i>	<i>g M°</i>	<i>Pueri Sprotaw 3 fert.</i>	<i>N°</i>
<i>Dy Polenynne 15 sc.</i>	<i>g M°</i>	<i>Dy Polenynne 15 sc.</i>	<i>M</i>
<i>Bogusch 1/2 mrc</i>	<i>g M°</i>	<i>Bogusch 1/2 mrc</i>	<i>M</i>
<i>Laurentius Kopernik 15 sc.</i>	<i>g M°</i>	<i>Laurentius Koppirnik 15 sc.</i>	<i>M</i>
<i>Nicolaus Polonus 1/2 gⁿ mrc</i>	<i>M°</i>	<i>Nicolaus Polonus 1/2 mrc</i>	<i>M</i>

Jak można zauważyć, uaktualniony tekst z wykazu BC pokrywa się zupełnie z pierwotną warstwą zapisek z poliptyku B. Identyczność obu tekstów, z wyjątkiem drobnych różnic sprowadzających się do

¹⁰⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. B, Bv, Jv.

¹⁰¹ Ibidem, k. Cv — D; Tabliczki, s. 9 — zamiast *Sprotaw* jest *Sprotaw*; WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 5. — NB. cytując tu i poniżej nagłówki (typu *Census de Swebogin* —) nie używamy czcionki półgrubej, którą słusznie zastosowali Wydawcy.

odmiennej pisowni nazwisk lub wypuszczeń pojedynczych słów, co nastąpiło przy przepisywaniu, można zaobserwować nie tylko na przykładzie powyższego czynszu, ale i w ramach obu źródeł, we wszystkich pozycjach podatkowych, które zostały uaktualnione w rejestrze BC. Wszystko wskazuje zatem, że znaczna część spisu BC stanowiła podstawę przy spisaniu części poliptyku B. Ponieważ jednak drugi z nich musiał opierać się także na innym źródle, w odniesieniu do tych czynszów, które nie zostały uaktualnione w rejestrze BC — nie przesądzajmy tej kwestii ostatecznie do czasu dokładnego zbadania pozostałych przekazów.

Rozpatrując rejestr BC trzeba przede wszystkim stwierdzić, że nie zachował się on w całości, o czym świadczy to, że rozpoczyna się on obecnie od spisu nazwisk, bez nagłówka. Również po obecnej ostatniej karcie musiały w przeszłości następować kolejne, gdyż brak przy ostatnim tytule wykazu podatników. Porównanie nagłówków spisu BC z innymi poliptykami (zob. Aneks) pozwala ustalić, że w obecnie zachowanym źródle brakuje czterech pierwszych i dziesięciu ostatnich pozycji podatkowych z ogólnej liczby 59. Jak przekonuje nas wyżej zacytowany urywek, w rejestrze BC można wyróżnić tekst pierwotny, a także dopisane później aktualizacje, które odróżniają się od właściwego tekstu jaśniejszą barwą inkaustu¹⁰². Po rozwiązaniu systemu literowego ustalenie czasu powstania, zarówno tekstu pierwotnego, jak i aktualizacji, nie przedstawia większych trudności. Spisywanie tekstu rozpoczęto po Wielkanocy 1402 r. (26 III), gdyż wszystkie czynsze, z wyjątkiem zaległych, aż do nagłówka *census ante portam scole* (por. Aneks, nr 21) włącznie, oznaczone zostały pierwotnie literą *g*. Terminus ad quem powstania tej części wykazu BC stanowi dzień 29 IX 1402 r., któremu odpowiadała już litera *h*.

Pełnym potwierdzeniem tych ustaleń może być nota zamieszczona na pierwszej stronie wykazu BC, pochodząca z końca 1402 r.¹⁰³ Nie została ona już ujęta w pierwotnym tekście, lecz dopisano ją na dolnym marginesie karty. Właściwe jej położenie w stosunku do wcześniejszego tekstu wskazuje specjalny znak pisarski, według którego notę tę wkomponowano w całość rejestru w poliptyku B¹⁰⁴. W tej części spisu BC, powstałej między 26 III a 29 IX 1402 r., dwie pozycje podatkowe oznaczono inną literą niż *g*. Pierwsza z nich to czynsz *dy feygenerynne* (por. Aneks, nr 13), w którym obok podatników występuje, z jednym wyjątkiem, litera *d* oznaczająca termin płatności 29 IX 1400 r.¹⁰⁵ Podatnicy ci zalegali więc z czynszem, przynajmniej w stosunku do powstania spisu BC. Fakt ten znalazł zresztą odbicie w samym wykazie, gdzie obok nagłówka napisano *vacat*. Natomiast w kodeksie B zarejestrowano jedynie skrócony tytuł tego czynszu, także z dopiskiem *vacat*, bez podania jednak nieaktualnej listy podatników¹⁰⁶. Druga pozycja podatkowa, w której posłużono się inną literą niż *g*, to czynsz kuśnierzy, w którym spotykamy — — prócz nielicznych wyjątków — literę *f*, odpowiadającą dniowi św. Michała 1401 r.¹⁰⁷ Występowanie w tym przypadku litery *f* jest zupełnie zrozumiałe, gdyż — jak informuje o tym nagłówek i jak zaznaczono już wyżej — kuśnierze płacili czynsz raz w roku na św. Michała. Tak więc w czasie spisania tej części rejestru BC między Wielkanocą a św. Michałem 1402 r. ostatni termin płatności czynszu przez kuśnierzy przypadł na 29 IX 1401 r., której to dacie właśnie odpowiadała litera *f*.

Przepisywanie kolejnych czynszów w ramach pierwotnego tekstu wykazu BC trwało stosunkowo długo. Poczynając od pozycji podatkowej *de stubis balnei* (por. Aneks, nr 22) aż do czynszu *in villa polonicali* włącznie występowała początkowo obok podatników prawie zawsze litera *h*, rejestrująca opłacenie czynszu, który przypadał na 29 IX 1402 r.¹⁰⁸ Stosując poprzednie kryteria należy odnieść spisanie tej części wykazu BC do okresu między 29 IX 1402 r. a 15 IV (Wielkanoc) 1403 r. Zmiana litery *g* na *h* w trakcie przepisywania rejestru BC dowodzi jednak czegoś znacznie ważniejszego, tego mianowicie

¹⁰² Różnica ta była szczególnie widoczna po kąpieli papieru w toku prac konserwatorskich w styczniu 1982 r.

¹⁰³ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 5.

¹⁰⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. C; Tabliczki, s. 8 — zamiast *turrim* jest *terminum*.

¹⁰⁵ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 8.

¹⁰⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk B, k. F; Tabliczki, s. 13 — nagłówek wydrukowano tu błędnie jako miano podatnika (*dy teygenerynne* zamiast *dy feygenerynne*). Wydawcy pierwszy z terminów tłumaczą: „zapewne niewiasty zaczynające specjalne ciasto, np. do pierników” lub „kobiety, które zaczyniały specjalne ciasto (?)” — Tabliczki, s. 38 i 78. Drugi z terminów oznacza sprzedawczynię fig. O handlu tymi owocami w Toruniu na przełomie XIV/XV w. por. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens, hrsg. v. C. Sattler, Leipzig 1887, s. 187.

¹⁰⁷ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 8-9.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 12-18.

że pisarz korzystał przy sporządzaniu wykazu BC z tabliczek woskowych, które były używane wówczas w kancelarii miejskiej do poboru czynszów.

Pewne światło na powstanie spisu BC rzuca również występowanie w części objętej literą *h*, a ściśle – w czynszu *in villa polonicali*, urywka czynszu rzeźników, zupełnie niespodziewanego w tym miejscu¹⁰⁹. Cały czynsz rzeźników, wraz z aktualizacjami, spisano wcześniej w części oznaczonej literą *g*, po wykazie opłat *de cellariis* (por. Aneks, nr 18 i il. 6). Identyczną kolejność otrzymał ten czynsz w innych źródłach toruńskich, m. in. w poliptyku B. Rzecz jest tym bardziej interesująca, że ten urywek drugiego czynszu zawiera jedynie wykaz trzynastu pierwszych dzierżawców jatek wraz z poręczycielami, między którymi umieszczono litery *g* (por. il. 7). W drugim czynszu, który ponadto przekreślono, brak w przeciwieństwie do pierwszego jakichkolwiek aktualizacji.

Mimo różnych prób wytłumaczenia tej anomalii sprawa wyjaśniła się dopiero w momencie oddania wykazu BC do konserwacji w styczniu 1982 r. W jej toku, po usunięciu nici zszywających ten wykaz i wyjęciu ze środka dwóch składek, okazało się, że okrojony czynsz rzeźników spisany został na tej samej składce co opłaty *de celariis* i po nich, zgodnie z dotychczasową zasadą, następuje (por. il. 6 i 7). Z układu tego możemy bez trudności odtworzyć poszczególne etapy spisania wykazu BC. Mianowicie pisarz po napisaniu czynszu *de cellariis*, który kończył się wraz z lewą stroną złożonej na w pół składki, rozpoczął na jej prawej stronie przepisywanie kolejnego czynszu rzeźników. W toku tej pracy zorientował się jednak, że pozostałe wolne strony papieru nie starczą mu na spisanie całego wykazu. Wówczas zaczęta ząpiskę czynszu przekreślił, a do środka spisu BC dołożył dwie nowe składki papieru, na których znów rozpoczął zapisywanie czynszu rzeźników i innych następnych. Aby jednak nie było wątpliwości, gdzie te dwie dodatkowe składki należy umieścić w ramach całego wykazu, pisarz dał nad nagłówkiem czynszu rzeźników wskazówkę *in medio*, czyli 'do środka', a więc polecił wstawić je tam, gdzie obecnie są one umieszczone (por. il. 6). Wszystko to razem dowodzi, że wykaz BC spisywano – jak to zresztą często wówczas bywało – na luźnych składkach, z których w razie potrzeby można było dowolne karty wyjmować i przekładać. Ponadto drugi urywek czynszu rzeźników, jako pomyłka pisarza przy przepisywaniu, nie został uaktualniony, przez co pozwala nam wyrobić sobie dokładne pojęcie o tekście pierwotnym. Na jego przykładzie widać wyraźnie, że początkowo jedyną literą, jaka występowała obok nazwisk rzeźników była litera *g* (por. il. 7, strona prawa).

W części wykazu BC, oznaczonej literą *h*, spotykamy także, oprócz tej anomalii, trzy czynsze z nie znanych nam przyczyn zalegające z opłatą: *tendicula*, *de tempe* oraz *de pratis*. W poliptyku B pierwszej z tych pozycji podatkowych w ogóle nie zamieszczono, natomiast dwie pozostałe zarejestrowano w formie nie zmienionej.

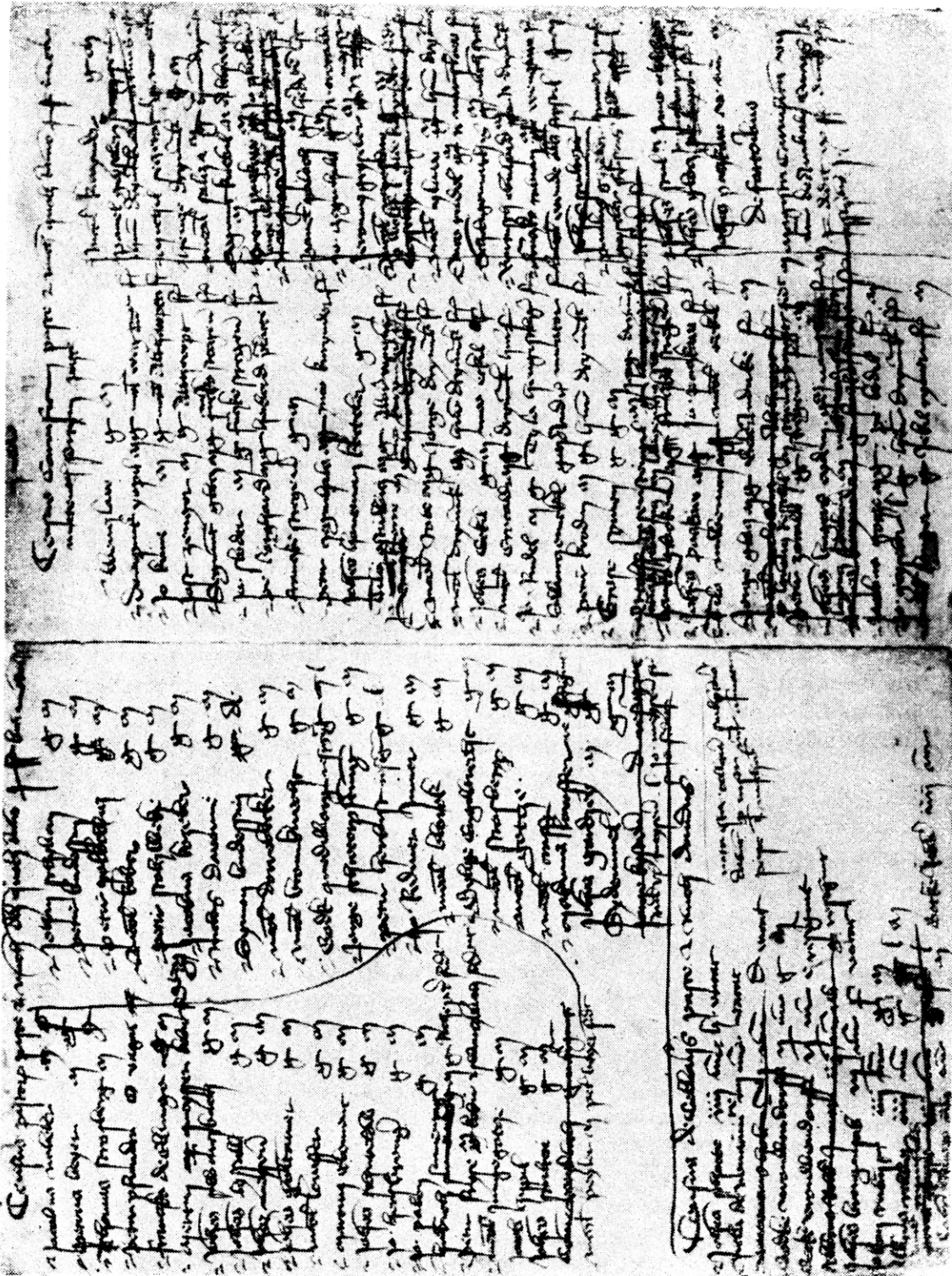
Jak wspomnieliśmy wyżej, czynsz *in villa polonicali* był ostatnim, który objęto jeszcze literą *h*. Natomiast obok nazwisk podatników następnego czynszu *testamenti domine Sostynne* (por. Aneks, nr 41) występują na przemian litery *h* oraz *j*¹¹⁰. Oznacza to, że w momencie przepisywania tego wykazu do rejestru BC część podatników zapłaciła już czynsz za Wielkanoc 1403 r. (15 IV). W pozostałych zaś pozycjach podatkowych, aż do czynszu *de vineis antiquis* (por. Aneks, nr 45), znajdujemy prawie wyłącznie literę *j*. Wyjątkiem jest tu jedynie zalegający czynsz *a canonicis emptus*, z literą *x*, który w identycznej postaci zarejestrowano w poliptyku B¹¹¹. Spisanie czynszów pierwotnego wykazu BC z literą *j* należy datować zatem między 15 IV a 29 IX 1403 r. W tym samym czasie powstały też zapewne zapisy następnych czynszów, poczynając od *vinee kelle* aż do *antique scultetisse* (por. Aneks, nr 46a–49). Pewne wątpliwości przy datowaniu tej części wykazu BC powstają dlatego, że przepisywanie ostatnich z wymienionych tu pozycji nie zostało ukończone. Z nie znanych nam bowiem przyczyn pisarz nie zdążył dopisać do poszczególnych podatników odpowiednich liter.

Przechodząc do aktualizacji stwierdzić wypada, że określenie czasu ich spisania również nie przedstawia większych trudności. Wszystkie one bowiem występują w wykazie BC razem z literą *M*, oznaczającą termin płatności na 29 IX 1404 r. Ogólnie zatem można powiedzieć, że rejestr BC uaktualniono między 29 IX 1404 r. a 19 IV 1405 r. W rzeczywistości musiało to nastąpić w końcu 1404 r., gdyż, jak słusznie

¹⁰⁹ Ibidem, s. 19.

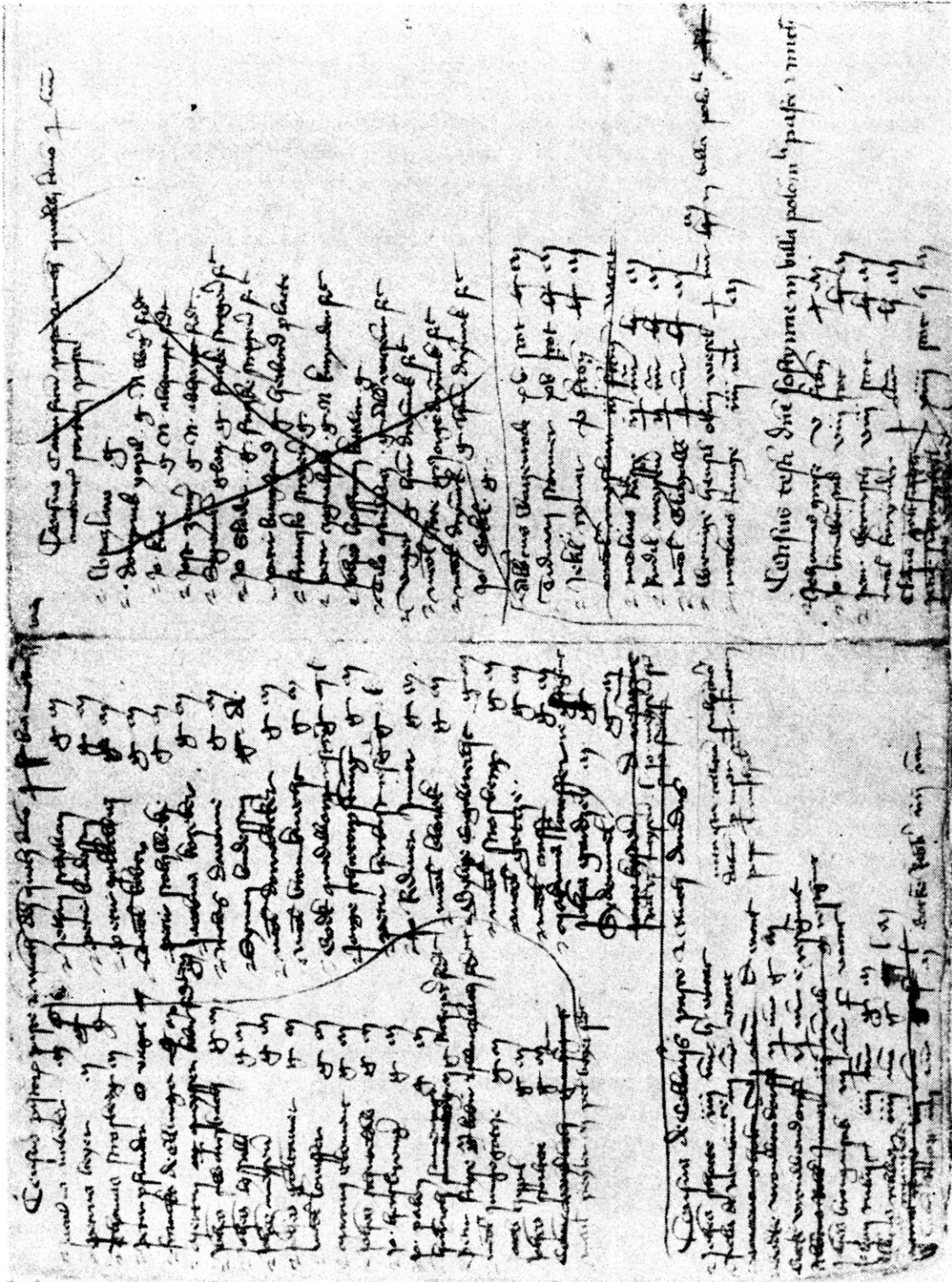
¹¹⁰ Ibidem, s. 19–20.

¹¹¹ Ibidem, s. 20; WAPT, kat. II, sygn. XVI–1, poliptyk B, k. P; Tabliczki, s. 28.

6. Wykaz BC z dwoma dodatkowymi składkami

Fot. Grzymisław Jasiński

7. Wykaz BC bez dwóch dodatkowych składek

Fot. Grzymisław Jasinski

zauważył G. Bender, w wykazie nie spotykamy zapisek z datą późniejszą niż z 1404 r. W tym miejscu trzeba także uzupełnić, że ze zrozumiałych względów nie uaktualniono czynszów zalegających z opłatami oraz niedokończonych.

Podsumowując uwagi o rejestrze BC, można je sprowadzić do następujących wniosków i spostrzeżeń: 1. Tekst wykazu czynszów BC nie zachował się w całości. 2. Pierwotny tekst spisu, który nie został dokończony, spisano między Wielkanocą 1402 r. a dniem św. Michała 1403 r. 3. Podstawą do sporządzenia pierwotnego rejestru BC był wykaz na tabliczkach, używany wówczas w kancelarii do poboru czynszów. 4. Spis BC został uaktualniony w końcu 1404 r.

Z drugiej jednak strony, jeżeli nawet przyjmujemy, że wykaz BC uaktualniono w celu spisania polipptyku B, to i tak wiele kwestii pozostaje nadal nie wyjaśnionych. Przede wszystkim powstaje pytanie, w jakim celu sporządzono pierwotny rejestr BC? Co spowodowało, że nie został on ukończony? Dlaczego przepisywanie trwało tak długo? Dlaczego spisu BC nie uaktualniano stopniowo, wraz z pojawieniem się nowej litery? Wszystkie te niejasności znikają wraz z bliższym poznaniem polipptyku C.

IV. Polipptyk C oraz ogólne zasady systemu równoległego

Przystępując do określenia czasu powstania i używania polipptyku C, rozpoczniemy, podobnie jak przy kodeksie B, od analizy rys na obrzeżach poszczególnych tabliczek. Ze śladów licznych i głębokich pęknięć widocznych na brzegach płytek można wyczytać, że na polipptyk ten składają się dwa rodzaje deseczek. Sądząc po kształcie i układzie wspomnianych rys, można z całą pewnością stwierdzić, że pierwszych piętnaście tabliczek, ułożonych zgodnie z kolejnością zaproponowaną przez K. Górskiego i W. Szczuczkę, tworzy zwartą całość, w której obrębie nie zauważa się również żadnej luki. Natomiast o trzech pozostałych deseczkach, o których Wydawcy napisali, iż różnią się one od reszty swoim stanem zachowania, nie można w żadnym razie powiedzieć — wnioskując z pęknięć na obrzeżach — że stanowią kontynuację poprzednich piętnastu. Odmienną barwę wosku i drewna oraz nie pasujące do siebie rysy można by jeszcze tłumaczyć innymi warunkami przechowywania lub dodaniem tych tabliczek do polipptyku w późniejszym czasie. Jednak wszelkie powątpiewania o ich odrębności odpaść muszą po analizie wiązań i oprawy. Pierwszych piętnaście deseczek związane jasnym i podwójnie grubym rzemieniem oraz oprawiono jednym szerokim paskiem pergaminu na grzbiecie. Natomiast trzy pozostałe tabliczki łączone były w jedną całość za pomocą cienkiego i ciemnego rzemienia oraz dwóch, naklejonych jeden na drugi, pasków pergaminu. Te spostrzeżenia wyraźnie wskazują, że wyodrębniony przez Wydawców jako jedna całość polipptyk C to w rzeczywistości fragmenty po dwóch różnych kodeksach, z których w pierwszym przypadku zachowało się piętnaście deseczek, a w drugim — trzy luźne tabliczki bez okładek. W dalszych rozważaniach, aby uniknąć nieporozumień, pierwszy z polipptyków będziemy określali umownie jako C₁₅, drugi jako C₃.

1. Kodeks C₁₅

Znacznie większe różnice między obu kodeksami można zaobserwować przeprowadzając analizę wewnętrzną źródła. Polipptyk C₁₅ zapisany jest pismem pochodzącym przynajmniej od kilkunastu rąk, których dukt można szacować na wiek XV oraz pierwsze dziesięciolecie wieku XVI. Przeważającą część zapisek należałoby, ze względu na kształt pisma, datować na początek XVI w. Jest to potwierdzone również tym, że obok licznych not i zapisek spotykamy tutaj daty z tego stulecia, napisane przeważnie cyframi arabskimi: 1505, 1514, 1515, 1519, 1523, 1525, 1527 oraz 1529¹¹². Ponieważ ostatniej dacie towarzyszy zapiska: *dedit 1/2 mrc ad .. roz 29 Januarii 1529*, oznacza to, że jeszcze w tym roku polipptykiem C₁₅ posługiwano się w kancelarii miejskiej. Wydaje się jednak, że w czasie najbliższym po tej dacie wyszedł on z użycia. Nastąpiło to najprawdopodobniej w 1530 r., jak można przypuszczać z analizy zapisek

w innych poliptykach. Okazuje się mianowicie, iż ani jeden z kodeksów toruńskich nie zawiera czynszu z datą wykraczającą poza rok 1530. Zresztą ta data występuje tylko raz, w jednym poliptyku F, a rok 1529 spotykamy jeszcze w nowomiejskim kodeksie H¹¹³.

Powstaje zatem pytanie, jakie to okoliczności spowodowały, że zaprzestano używania w tym czasie w Toruniu tabliczek woskowych, a wśród nich także poliptyku C₁₅? Według K. Górskiego i W. Szczuczki datowane zapiski z XVI stulecia wskazują, iż tabliczkami woskowymi posługiwano się w kancelarii miejskiej aż do wprowadzenia w życie *Reformatio Sigismundi* z 1523 r., która otwierała Toruniowi „[...] nowy okres ustrojowy, nową – rozbudowaną o III Ordynek, organizację władzy i rozbudowaną kancelarię, zakładającą nowe serie akt. Można sądzić – piszą dalej Autorzy – że tabliczki pozostawały jeszcze w kancelarii miejskiej do około połowy XVI w., aż do pełnej stabilizacji nowego ustroju i kancelarii”¹¹⁴. Pogląd ten wydaje się na pierwszy rzut oka bardzo przekonujący, chociaż z przytoczonych wyżej dat widać, iż ani wciąganie zapisek do poliptyków nie ustało wraz z rokiem 1523, ani też nie aktualizowano ich aż do połowy XVI stulecia. Wydaje się, że o wycofaniu toruńskich tabliczek woskowych z użytkowania około 1530 r. przesądziły zupełnie inne okoliczności. Wśród nich decydujące znaczenie miała przeprowadzona wówczas reforma monetarna.

Dotychczasowy system monetarny, sprowadzający się do pozostawania w obiegu najróżniejszych, krajowych i zagranicznych pieniędzy, umożliwiał pobieranie czynszów w starej wysokości, mimo ciągłego wybijania monet nowego typu, zarówno w czasach krzyżackich, jak i później¹¹⁵. W tym zakresie dla tabliczek toruńskich nie stanowiła również zagrożenia unifikacja systemu monetarnego Prus z Koroną, nawet mimo wprowadzenia nowej grzywny i wybijania pieniędzy zupełnie różnych od dotychczasowych, na mocy uchwał stanów pruskich z maja 1528 r.¹¹⁶ O losie tabliczek toruńskich rozstrzygnął dopiero edykt królewski z 7 III 1530 r. (ogłoszony 8 V), który nakazywał wycofanie z obiegu wszystkich pochodzących sprzed reformy monet, w tym także, do 12 VI 1530 r., starych denarów pruskich¹¹⁷. Ponadto dokument królewski postanawiał, że wszelkich kontraktów, jak i pobierania czynszów, należy dokonywać w nowych grzywnach, zwanych w przeciwieństwie do starych dużymi¹¹⁸. Wejście tego edyktu w życie, mimo poważnych oporów przede wszystkim Torunia i Gdańska, oznaczało konieczność wycofania tabliczek woskowych Torunia, które przystosowane były do poboru czynszów według starego systemu monetarnego. Można zatem z całą pewnością stwierdzić, że poliptyk C₁₅ także wyszedł z użycia dopiero w 1530 r.

Pełne potwierdzenie szesnastowiecznego pochodzenia większości zapisek z poliptyku C₁₅ znajdujemy w dwóch rejestrach czynszowych Torunia, spisanych na papierze w latach 1517 i 1526¹¹⁹. Źródła te, nie uwzględnione przez Wydawców, stanowią niezwykle wartościowy materiał do badań nad kodeksem C₁₅. Pierwszy z obu rejestrów, zatytułowany *Census Antiquae Ciuitatis Thorun pro termino Michaelis conscriptus anno domini millesimo quingentesimo decimo septimo* zawiera wykaz czynszów ułożonych w podobnej kolejności jak w poliptyku C₁₅. Spis drugi, noszący tytuł *Register censuum Ciuitatis Antiquae et Nouae pro termino Michaelis anno 1526*^a zbliżony jest bardzo do poprzedniego, liczy jednak znacznie mniej pozycji podatkowych. Jak bliskie związki zachodzą między tymi trzema źródłami, przekonuje nas najlepiej zestawienie jednego z czynszów (Małe Budy)¹²⁰:

¹¹³ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk F, k. 5v; ibidem, poliptyk H, k. V [8]; Tabliczki, s. 92, 127.

¹¹⁴ Tabliczki, s. XII.

¹¹⁵ W. Schwinkowski, *Das Geldwesen in Preussen unter Herzog Albrecht (1525–69)*, *Zeitschrift für Numismatik* 27 (1909) z. 3–4, s. 331–332.

¹¹⁶ Ibidem, s. 212 nn.; A. Semrau, *Jost Ludwig Dietz und die Münzreform unter Sigismund I.*, *Mitt. Copp. Ver.* 14 (1906) nr 3, s. 33–48; M. Gumowski, *Dzieje mennicy toruńskiej*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 65 (1960) z. 1, s. 72–107.

¹¹⁷ W. Schwinkowski, o. c., s. 231–232; M. Gumowski, o. c., s. 75–76.

¹¹⁸ W. Schwinkowski, o. c., s. 232.

¹¹⁹ WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 17 i 121.

¹²⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 12v; WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 23–126; Tabliczki, s. 62–63. W poniższym porównaniu pominęliśmy w trzech tekstach oprócz imion i nazwisk wszystkie dopiski i litery.

Rejestr 1517	Rejestr 1526	Poliptyk C ₁₅
<i>Katherina Kromeneste</i>		<i>Katherna Krumenaste</i> ¹²¹
<i>Hans Robotke</i>		<i>Hans Robotky</i>
<i>Vrthe Pawlyn</i>	ⁿ - <i>Elsze Grobschmidin</i> ⁻ⁿ	<i>Elsze Grobschmidin</i> ¹²²
<i>Elsze Thomky</i>	<i>Elsze Thomkynne</i>	ⁿ - <i>Else Thomkinne</i> ⁻ⁿ
<i>Vrthe Maczkyn</i>	ⁿ - <i>Vrtey Maczky</i> ⁻ⁿ	<i>Vrethe Maczkyn</i>
<i>Thomas Schleszeryn</i>	<i>Hedwig Gurtlerynne</i>	<i>Hedwig Gortlerynne</i>
<i>Elsze Neffkynne</i>	<i>Gritte Kuschny</i>	<i>Jorge Bock</i>
<i>Markuszyn Topperyn</i>	<i>Barbara Mrzoszynne</i>	<i>Markusyn Topperyn</i> ¹²³
<i>Margaretha von Witmensdorff</i>	<i>Anna Prewsszynne</i>	<i>Stentzel Długi</i> ¹²⁴
<i>Barbara Mroszyn</i>	ⁿ - <i>Greger Wechter</i> ⁻ⁿ	<i>Die bothin</i>
<i>Katherina Georgyn</i>	<i>Pauel von Nyctin</i>	<i>Pauel von Nichtin</i> ¹²⁵
<i>Pawl Krawsze</i>	<i>Thomkawha</i>	<i>Thomkawha</i>
<i>Steszke Czymmermahn</i>	<i>Anna Roszkynne</i>	<i>Anna Roszkynne</i>
<i>Margaretha Nicklaszyn</i>	<i>Dorothea Wylkowha</i>	<i>Dorothea Wilkowa</i>
<i>Katherina Tregerynne</i>	<i>Niclas Schwartz</i>	<i>Niclas Schwarcz</i>
<i>Barbara Kentschyn</i>	<i>Dorothea Jonyenne</i>	<i>Dorothea Jonyen</i>
<i>Katherina Maternyn</i>		
	ⁿ - <i>Vrthey Gradowha</i> ⁻ⁿ	<i>Mascha Bonkowfa</i>
		<i>Dorothia Gradoua</i>

Z porównania tekstów widać wyraźnie, że wykaz czynszów z 1526 r. jest znacznie bliższy chronologicznie poliptykowi C₁₅ niż spis z 1517 r., co jest zupełnie zrozumiałe, gdyż już wyżej ustaliliśmy, że kodeks woskowy był kontynuowany aż do 1530 r. Identyczna kolejność występowania nazwisk w tych trzech źródłach pozwala przypuszczać, że oba wykazy papierowe stanowią w rzeczywistości wyciągi z poliptyku C₁₅ i sporządzone były w celu rozliczenia wpływów z czynszów na dni 29 IX 1517 r. i 29 IX 1526 r. Ponieważ wykaz z 1526 r. ma ostatnią cyfrę z rocznej daty poprawianą w charakterystyczny sposób oraz zawiera liczne skreślenia, można przyjąć, że posługiwano się nim już wcześniej.

Hipotezę o bezpośredniej zależności obu wykazów od poliptyku C₁₅ wspiera umieszczenie w nich niektórych znajdujących się w tymże poliptyku, a pochodzących z przełomu XIV i XV w., nazwisk właścicieli rent¹²⁶. Oba wykazy papierowe nie powstały więc — jak to najczęściej czyniono — przez spisanie czynszów przy obchodzeniu obszaru miasta i jego posiadłości, lecz jedynie jako odpisy z innego wykazu. Na to, jaki rejestr podatkowy stanowił podstawę spisania obu wykazów papierowych, wskazują dalej dopiski marginalne, z których jeden, umieszczony na pierwszej stronie spisu z 1517 r., obok czynszu *vmb̄s rothawusz*, wprost odwołuje się do poliptyku: *quere tabula*¹²⁷. Także błędy popełnione przy przepisywaniu obu wykazów, zwłaszcza zaś rejestru z 1517 r., stanowią argumenty za zależnością od tabliczek C₁₅. Większość błędów sprowadza się do pomyłek przy odczytywaniu cyfr, szczególnie ułamków, z którymi pisarze z początku XVI w. mieli znaczne kłopoty, kopiując zapisy wyrze rylcem na początku XV stulecia¹²⁸. Ponadto w poliptyku C₁₅ wśród czynszów z Wsi Polskiej występuje podatnik Jekil Rymer, którego pierwsza litera nazwiska do złudzenia przypomina kształtem literę *K*. Podobieństwem tym zasugerował się pisarz z 1517 r., zapisując w swoim wykazie błędną lekcję *Kymer*¹²⁹.

¹²¹ Tabliczki, s. 62 — zamiast *Katherna Krumenaste* jest *Peter Nal*.....

¹²² Ibidem, s. 62 — zamiast *Grobschmidin* jest *Grobschundin*.

¹²³ Ibidem, s. 63 — zamiast *Markusyn* jest *Martusyn*.

¹²⁴ Ibidem, s. 63 — zamiast *Długi* jest *Długe*.

¹²⁵ Ibidem, s. 63 — zamiast *Nichtin* jest *Nichte*.

¹²⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 12: *Nicolaus Grymmer senior* (ręka z przełomu XIV/XV w.); WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 23: *Niclas Grymmer senior*.

¹²⁷ Ibidem, s. 17.

¹²⁸ Ibidem, s. 25; WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15v.

¹²⁹ WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 24; WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, k. 14.

Oba rejestry papierowe, jako wyciągi z poliptyku C₁₅, nabierają szczególnego znaczenia wobec utraty części jego tabliczek. Pozwalają one nie tylko na wyrobienie sobie zdania o treści zaginionych deseczek, ale również umożliwiają dodatkowe zweryfikowanie opinii K. Górskiego i W. Szczuczki o jednorodności wszystkich zachowanych osiemnastu tabliczek wyodrębnionego przez nich poliptyku C¹³⁰.

Spis 1517

^r-*Von weyngerthen*^r

Schwartzhans 20 sc.

Clauca von der Lynde 22½ sc.

Hans Briszener 3 fird.

Vincencz Rudiger 1 mrc

Joannes ^r-*vom Lohe*^r

Gotcze Rubit 16 sc.

Paul Strosperg 21 sc.

Herman Rewsoff 5 fird.

Caspar Stuff 5½ sc.

Thomas Roger 1 mrc

Johan Westerrode 1 mrc

Hans Lyszman 22 sc.

Następuje dalszych 61 podatników.

Poliptyk C

w układzie K. Górskiego i W. Szczuczki

^s-*Census de vineis mensuratis an*^s-*no LXXXVI*^o *Pasce et Michaelis dandus*¹³¹

Tabliczka 15

*Swarczehans 19½ sc. 2½ den.*¹³²

Clauco de Linda 22½ sc.

Hans Brizener 3 fert.

Vicencz Rudiger 1 mrc

Johannes de Lo 14^{or} sc.

Gotcze Rubith 16 sc.

Paul Strosberg 22 sc. 7½ den.

Herman Rusopp 5 fert. minus 2 den.

Johan Bewtel 1 mrc gering

Tabliczka 16

Gotke Vasan 13 sc. ^r- _____ -^r ¹³³

Petir Beyer ½ ^r- _____ -^r

Hensil Jon

Johannes de Nichte 2 sc.

^s- _____ -^s *kil Wernusch* ^s- _____ -^s *1 fert.*¹³⁴

^s- _____ -^s *mnes de Me* ^s- _____ -^s *7 sc.*

Census de Rorwezen

Z porównania obu tekstów wynika wyraźnie, że deseczki, oznaczone przez nas wyżej jako fragmenty kodeksu C₃, nie stanowią kontynuacji ostatniej tabliczki poliptyku określonego w niniejszym artykule jako C₁₅. Ponadto z dalszych zapisów rejestru czynszowego z 1517 r. dowiadujemy się, że zaginione deseczki poliptyku C₁₅ obejmowały kontynuację czynszu z Winnic, szabernaków, Starych Winnic oraz Wsi Polskiej¹³⁵.

Wykazy czynszów z lat 1517 i 1526 umożliwiają również odtworzenie pierwotnego układu tytułów na paskach pergaminowych, które w drugiej połowie XV stulecia dodano do poliptyku, przylepiając je do ramek lub bezpośrednio na warstwę wosku¹³⁶. Część tych nagłówek, pisana kodeksowym pismem minuskulum, z upływem czasu odkleiła się lub nawet zaginęła. Ponieważ sprawa ta nie ma większego znaczenia dla badań nad głównymi zasadami systemu kancelaryjnego, ograniczymy się do sprostowania dwóch pomyłek Wydawców. W pierwszym przypadku chodzi o luźny pasek z nagłówkiem *czins von den buden vmmb das rathaws*, który są oni skłonni umieścić na tabliczce nr 11 tego poliptyku, na ramce między polami woskowymi¹³⁷. Tam jednak nie ma żadnych po nim śladów. Sądząc według wykazów pa-

¹³⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 15v oraz poliptyk C₃; WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 25; Tabliczki, s. 68-69. W porównaniu uwzględniliśmy tylko nazwiska i kwoty należności.

¹³¹ Fragmentu nagłówka (*de vineis mensuratis an*) w edycji nie odczytano — Tabliczki, s. 68.

¹³² Ibidem, s. 68 — zamiast *19 1/2 sc.* jest *20 sc.*

¹³³ Ibidem, s. 69 — zamiast *13 sc.* jest *12 1/2.*

¹³⁴ Tabliczki, l. c. — zamiast *Wernusch* jest *Wermisch*.

¹³⁵ WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 24-26.

¹³⁶ Za przyjęciem takiej datacji przemawia zarówno kształt pisma, jak i treść nagłówek. Np. jeden z nagłówek dotyczy posiadłości nadanych Toruniowi już w czasie wojny trzynastoletniej (— *von der neuen freyheit*); Tabliczki, s. 52.

¹³⁷ Ibidem, s. 60 i 76, przyp. bq-bq.

pierowych, nagłówek ten powinno się odnieść do karty 4v, do analogicznej ramki, na której resztki kleju idealnie pasują do owego paska. W przypadku drugim luźny pasek pergaminu z napisem *vischer hinder dem gerbhofe of Ostern und Michaelis*, który K. Górski i W. Szczuczko łączą z kartą 12, był zapewne pierwotnie przyklejony na karcie 9v, gdyż spisane tam nazwiska występują w spisie z 1517 r. pod tytułem *vischer hynderm gerbhofe*, a w wykazie z 1526 r. pod nagłówkiem *vischer vom gerbhofe*¹³⁸.

Wspomniano już wyżej, że choć poliptyk C₁₅ zawiera przede wszystkim zapiski z pierwszych dziesięcioleci XVI w., to nie brak w nim not i pozycji podatkowych pochodzących z XV stulecia. W związku z tym nasuwają się następujące pytania: kiedy spisano poliptyk C_{15a} jaka była jego pierwotna treść oraz jaki był jego związek z kodeksem B i wykazem BC? Wyjaśnienie tych zagadnień możliwe jest jedynie przez rekonstrukcję pierwotnego układu poszczególnych pozycji czynszowych. Zaznaczyliśmy już wcześniej, że każda taka pozycja składała się z nagłówka, nazwisk podatników, not, dopisków, należności i liter. Z wszystkich tych elementów najmniejszym zmianom podlegały w trakcie używania poliptyku nagłówki, a następnie — należności i niektóre noty. Natomiast nazwiska osób płacących czynsz i litery oznaczające terminy płatności ciągle mazano i nanoszono nowe. Chcąc zatem poznać najstarszy układ czynszów w poliptyku, a tym samym jego pierwotną treść, należy rozpocząć od analizy tytułów wrytych na nie zapisanej warstwie wosku. Z dwóch jednak względów badania te natrafiają na poważne przeszkody. Po pierwsze, część pierwotnych nagłówek kodeksu C₁₅ została zalana woskiem i przyklejono na nie wspomniane już paski pergaminowe z tytułami. Tam gdzie pasek odkleił się, można spod rozlanego wosku odczytać jeszcze fragmenty tekstu, natomiast w przypadku, gdy pasek nadal jest przyklejony, czytelne są tylko te części pierwotnego nagłówka, które wychodzą spod pergaminu. Po drugie, wiele nagłówek, mimo że należały one do najtrwalszych elementów poliptyku, zmasano w czasie jego bardzo długiego używania. Odczytanie zmasanych tytułów jest wprawdzie niekiedy możliwe, ale zależy zarówno od staranności zatarcia tekstu, jak i od sposobu jego przeprowadzenia.

Na tabliczkach woskowych stosowano zasadniczo trzy sposoby zmywania tekstu. Dwa z nich polegały na zacierananiu zapisek odwrotną stroną rylca, który w pierwszym przypadku miał kształt kuliście zakończonych pręta, a w drugim przypominał swoim wyglądem szpachlę murarską¹³⁹. Ponieważ przy tych obu sposobach mazania tekstu posługiwano się narzędziem o zwykłej temperaturze otoczenia, możemy obecnie często odczytać pierwotne zapiski. Jest to natomiast prawie niemożliwe przy trzecim sposobie, stosowanym najczęściej dla usunięcia zapisów z całego pola lub nawet z całej tabliczki. Metoda ta polegała na przetrzaniu zapisanej powierzchni warstwy wosku rozgrzanym prętem żelaznym, co powodowało topienie się wosku, a po jego ostudzeniu zupełne wygładzenie płaszczyzny pola¹⁴⁰. W ten sposób wygładzona powierzchnia warstwy wosku nadawała się do ponownego zapisania. Niestety, taką właśnie technikę stosowano też w poliptyku C₁₅ i bardzo często ofiarą jej padły nagłówki tekstu pierwotnego, przy czym wszystkie tak zmasane tabliczki zapisano ponownie, co jeszcze bardziej uniemożliwia odczytanie wcześniejszego zapisu. Duże fragmenty najstarszych tytułów dały się jednak zrekonstruować, co było możliwe dzięki temu, że nagłówki te wryto nieco głębiej i grubiej niż pozostały tekst. W rowkach tych podczas ich kilkudziesięcioletniego istnienia osadzał się kurz, który w momencie całkowitego stopienia warstwy wosku wraz z krawędziami wtapiał się wprawdzie zupełnie w płynną płaszczyznę pola, po ostygnięciu zachowywał jednak kształt dawnych liter. Ślady te obecnie, przy odpowiednim oświetleniu, są często czytelne, a prawie zawsze zauważalne. Niestety, uszły one uwagi Wydawców i z tego względu, wraz z innymi pierwotnymi nagłówkami poliptyków C₁₅ i B oraz wykazu BC, zamieszczamy je w Aneksie do niniejszego artykułu, co było niezbędne dla zbadania wzajemnych powiązań tych trzech źródeł.

Z zestawienia nagłówek w Aneksie wynika, że kodeks C₁₅ zawierał początkowo, przynajmniej w jego zachowanej części, te same rubryki czynszowe, i to w identycznej kolejności, co wykaz BC i poliptyk B. Zastanawiające jest również niezwykle podobieństwo poszczególnych nagłówek w trzech rejestrach

¹³⁸ Ibidem, s. 61; WAPT, kat. II, sygn. III-71, s. 21, 125.

¹³⁹ W. Dersch, Die Meininger Wachstafeln, w: Archivstudien. Zum siebzigsten Geburtstage von Woldemar Lippert, Dresden 1931, s. 72-77; R. Büll [i in.], o. c., s. 821-861; A. Ф. Медведев, Древнерусские писала X-XV вв., Советская археология, 1960, nr 2, s. 63-88.

¹⁴⁰ A. Bertling, Erläuterungen und Ergebnisse der Kopenhagener Wachstafeln, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 4 (1881) s. 37; K. Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter, I, Wien 1897, s. 123.

czynszów. Tytuły są identyczne aż trzynastokrotnie (nr 8, 9, 18, 22, 26, 27, 29–32, 38, 42 i 43). W pozostałych przypadkach występują wprawdzie drobne różnice, ale sprowadzają się one do niewielkich zmian w szyku wyrazów lub do odchyżeń w ortografii. Trudno zresztą w tych drobnych różnicach zauważyć jakieś prawidłowości, wskazujące na zależność jednego źródła od drugiego, gdyż część tytułów nie zachowała się lub przetrwała tylko we fragmentach. Ponadto jedne nagłówki dowodzą pokrewieństwa polipptyku C₁₅ z rejestrem BC (nr 13–15, 20, 24?, 39), inne natomiast — kodeksu B z wykazem BC (nr 7, 14, 28 i 41). Nie brak również tytułów przemawiających za istnieniem pewnych związków między samymi tabliczkami woskowymi C₁₅ i B (nr 5, 17 i 23). Wszystkie te powiązania wskazywałyby, że mamy tu do czynienia ze źródłami wzajemnie od siebie zależnymi.

Powstaje pytanie, jaki stosunek chronologiczny zachodzi między tymi trzema wykazami podatkowymi? Ponieważ starszeństwo wykazu BC względem kodeksu B zostało dowiedzione wyżej, pozostaje jeszcze do ustalenia w tym układzie miejsce polipptyku C₁₅. Pewną odpowiedź przynosi nota pochodząca z końca 1402 r., którą omawialiśmy przy określaniu czasu powstania rejestru BC¹⁴¹. Zapiskę tę znajdujemy mianowicie również w polipptyku C₁₅, na jego karcie 3, gdzie spisano ją na tekście uprzednio zatartym, o czym świadczą fragmenty niestarannie zmazanych liter, widoczne szczególnie na lewym marginesie. Jeszcze obecnie czytelne jest m. in. majuskułne S¹⁴². Oznacza to, że polipptyk C₁₅ nie został spisany później niż tekst pierwotny wykazu BC i jest z całą pewnością starszy od kodeksu B.

Aby rozstrzygnąć starszeństwo polipptyku C₁₅ i rejestru BC, trzeba sięgnąć do innych zapisek. Jedną z nich jest wykaz podatników w czynszu *dy feygnerynne*, który w obu źródłach spisano niemal identycznie, z podziałem na dwie kolumny. W wykazie BC prawą kolumnę otwiera mieszcanka toruńska Anna Schellindorffynne, która zajmuje analogiczne miejsce w polipptyku C₁₅¹⁴³. W polipptyku tym widoczne są jednak, powyżej tego nazwiska, fragmenty zatartego nazwiska innego podatnika, które pierwotnie znajdowało się na czole prawej kolumny. Dowodzi tego również położenie nazwiska Anny Schellindorffynne w stosunku do lewej kolumny w kodeksie C₁₅, gdzie odpowiada ono nie pierwszej, lecz drugiej w kolejności osobie płacącej podatek. Zauważyli to także K. Górski i W. Szczuczko, oddając wiernie ten układ w swojej edycji. Ponieważ w rejestrze BC zanotowano późniejszy stan z polipptyku C₁₅, wobec tego polipptyk musiał zostać spisany wcześniej.

Identyczną wymowę mają także zapiski w obu źródłach w grupie czynszu *de cellariis*¹⁴⁴. W kodeksie C₁₅ obok trzech pierwszych podatników tego czynszu dopisano po pewnym czasie *vacat*, które w wykazie BC spotykamy już jako dopisek współczesny obok tekstu pierwotnego. Jeszcze bardziej przekonujący jest zapis w tej samej rubryce podatku Gotka Vrouwendorffa. W polipptyku C₁₅ brzmiał on pierwotnie następująco: *Gotke Vrouwendorff 1 1/2 mrc d*. Dopiero później, wraz z zapłaceniem następnego czynszu, zmazano literę *d*, jednak tak niestarannie, że jest ona zupełnie czytelna, a obok napisano literę *e* oraz dodano *resignauit et presentauit clauem*¹⁴⁵. Natomiast w rejestrze podatkowym BC, a także w kodeksie B, zarejestrowano tylko stan późniejszy z polipptyku C₁₅: *Gotke Vrouwendorff 1 1/2 mrc e resignauit*¹⁴⁶. Charakterystyczne a zarazem zrozumiałe jest to, że pominięto oddanie klucza, co nie miało żadnego znaczenia w kilka lat po owym fakcie.

Starszeństwo polipptyku C₁₅ w stosunku do wykazu BC wynika także z zapisek czynszów *de stubis balnei* oraz *ex opposito fartorii*¹⁴⁷. Zamieszczony w pierwszym czynszu dopisek *Idem de area adiacente 9^f sc.* jest wprawdzie niemal identyczny w obu źródłach, ale w kodeksie C₁₅ sumę należności zapisano na tekście uprzednio zatartym. Z podobnym przypadkiem spotykamy się w drugim czynszu przy zapiskach: *Johannes^f Hetuelt 1 fert.*; *f-Item 1 fert. de domo^f olim Beyer czigilstreicher* — —. Tu także rejestr BC oddaje stan wtórny polipptyku C₁₅, w którym pierwotnie występował inny przedstawiciel rodziny

¹⁴¹ Por. wyżej s. 124.

¹⁴² WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk C₁₅, k. 3.

¹⁴³ Ibidem, k. 6; WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 8; Tabliczki, s. 50 — zamiast *dy feygnerynne* jest *dy teygnerynne* oraz zamiast *Schellindorffynne 3 fert. c* jest *Schellindorffhynne 3 fert. r*. Por. przyp. 106.

¹⁴⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk C₁₅, k. 8; WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 10; Tabliczki, s. 53 — brak przypisów tekstowych, że *vacat* dopisano później.

¹⁴⁵ Tabliczki, l. c. — nie odczytano zamazanego *d* oraz zamiast *clauem* jest *claves*.

¹⁴⁶ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 10; WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk B, k. H; Tabliczki, s. 16.

¹⁴⁷ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, polipptyk C₁₅, k. 9v, 11v; WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 12 i 15; Tabliczki, s. 56.

Hetuelców, noszący inne imię. Również zamiast poniżej umieszczonego dopisku początkowo figurował w kodeksie C₁₅ inny podatnik; bardzo możliwe, że był nim właśnie wymieniony w zapisie, jako właściciel domu *Beyer czigilstreicher*.

Jeżeli więc poliptyk C₁₅ jest starszy od wykazu BC, to spisanie tego ostatniego powinno stanowić terminus ad quem dla powstania kodeksu woskowego. Jak wykazano wyżej, pierwotny rejestr BC rozpoczęto spisywać między Wielkanocą (26 III) a dniem św. Michała (29 IX) 1402 r. Ponieważ brak w nim obecnie czterech pierwszych czynszów, nie można wykluczyć, że pierwsze karty spisu BC powstały nawet krótko przed 26 III 1402 r. Poliptyk C₁₅ musiał więc powstać najpóźniej w końcu 1401 r. lub na początku 1402 r. Termin ten można jeszcze bardziej uściślić na podstawie analizowanej już zapiski dotyczącej Gotka Vrouwendorffa, z której wynika, że przynajmniej tę część kodeksu C₁₅ spisano przed okresem płatności oznaczonym literą *e*, czyli przed Wielkanocą (3 IV) 1401 r. Datację tę potwierdza zapisanie na uprzednio zatartym tekście noty z 15 V 1401 r.: *Item 1 fert. de domo olim Beyer czigilstreicher sibi anno domini millesimo CCCC primo dominico Exaudi ante Penthecosten [15 V 1401] dimissa et exposita*¹⁴⁸. Natomiast co do terminu a quo powstania kodeksu C₁₅, to stanowi go dzień św. Michała 1400 r., ponieważ odpowiadające temu terminowi płatności litery *d* w czynszu *dy feygnerynne* wryto na pierwotnej warstwie wosku¹⁴⁹.

Podsumowując ustalenia dotyczące poliptyku C₁₅ można stwierdzić, że w kancelarii miejskiej rozpoczęto posługiwać się nim do zbierania czynszów na przełomie 1400/1401 r. Pozostał on tam w użyciu nieprzerwanie przez 130 lat, aż do wycofania w 1530 r. starych pieniędzy na mocy tzw. edyktu krakowskiego.

Znając czas powstania i używania poliptyków C₁₅ i B oraz wykazu BC, można przystąpić do wyjaśnienia dwóch podstawowych zagadnień. Po pierwsze, czy kodeks C₁₅ jest identyczny z owym rejestrem po-

8. Prawa kolumna czynszu *dy feyg(e)nerynne* z poliptyku C₁₅. Poniżej Anny Schellindorffynne suma 3 fert. c

Fot. Grzymisław Jasiński

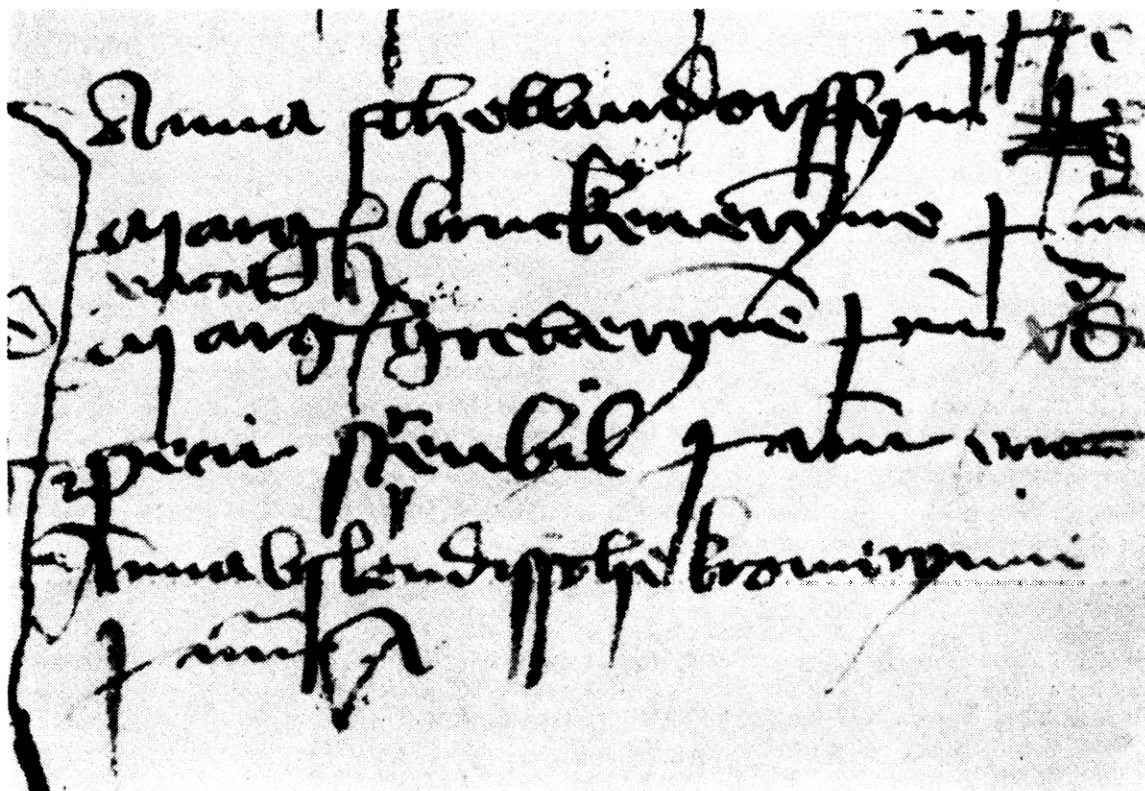
¹⁴⁸ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 11v; Tabliczki, s. 60 — zamiast *millesimo* — — *dominico* jest *milesimo* — — *Dominica*.

¹⁴⁹ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 6; Tabliczki, s. 50.

datkowym spisaniem na tabliczkach woskowych, który stanowił podstawę sporządzenia pierwotnego spisu BC? Po drugie, czy poliptyk B jest odpisem uaktualnionego wykazu BC, czy też kodeksu C₁₅, który — jako pozostający ciągle w użyciu — w okresie płatności oznaczonym literą M musiał pokrywać się zupełnie z uaktualnionym spisem BC?

Na bezpośrednią zależność wykazu BC od poliptyku C₁₅ wskazuje zarówno szereg identycznych nagłówków i zapisek, jak i to, że wiele pozycji podatkowych w spisie papierowym odpowiada ich wtórnemu stanowi z kodeksu woskowego. Sprawę przesądza natomiast całkowicie błąd popełniony przez pisarza rejestru BC w czynszu *dy feygnerynne*, który mógł powstać jedynie na skutek przepisywania poliptyku C₁₅. Jak już wspomnieliśmy wyżej, czynsz ten w kodeksie woskowym zapisano w dwóch kolumnach, przy czym każda z nich składa się z szeregu nazwisk po lewej stronie i z należności pisanych nieco innym duktem, po prawej stronie, wynoszących zawsze pół grzywny oraz z liter *d*. Jedynym wyjątkiem była wspomniana Anna Schellindorffynne, której wysokość opłaty licząca *III fertones*, wraz z literą *c*, zaksięgowana została w zupełnie nietypowy sposób, mianowicie w szeregu nazwisk i duktem odbiegającym od pozostałych należności. Na pierwszy rzut oka wydaje się więc, że obok Anny Schellindorffynne brak jakiegokolwiek należności, zaś owe *III fertones c* to kolejne nazwisko podatnika (por. il. 8). Złudzeniu temu uległ także pisarz BC, który po przepisaniu imienia i nazwiska Anny Schellindorffynne dopisał automatycznie obok niej, po prawej stronie: *1/2 mrc d*, a więc literę i sumę, które występowały we wszystkich innych przypadkach. Dopiero kiedy odczytał następną pozycję z szeregu nazwisk i zorientował się, że nie jest to nazwisko — jak by się należało spodziewać zarówno ze względu na położenie zapiski, jak i jej dukt — lecz suma 3 wiard. z literą *c*, wówczas przekreślił błędną sumę i nadpisał właściwą (por. il. 9).

Rozwiązanie kwestii, które z obu źródeł było z kolei podstawą do spisania poliptyku B, przynosi porównanie kilku not. Pierwsza z nich, znajdująca się w czynszu *de stubis balnei*, zapisana została w następującej formie w poliptyku C₁₅: *Quarum 1 1/2 mrc pertinet Sancto Johanni ad lampadem et 1 1/2 mrc campanatori, quod incendat lampadem*¹⁵⁰. Identyczną zapiskę spotykamy także w kodeksie B i wykazie

9. Prawa kolumna czynszu *dy feyg(e)nerynne* z rejestru BC. Obok Anny Schellindorffynne widoczne, napisane przez pomyłkę i następnie przekreślone, *1/2 mrc d* oraz nadpisane wyżej *3 fert*.

¹⁵⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₁₅, k. 9v; Tabliczki, s. 56 — zamiast *1 1/2* jest *1/2*.

BC, z tym jednak wyjątkiem, że zamiast *incendat* w obu źródłach przyjęto formę *incendit*¹⁶¹. Następną zapiskę, przemawiającą za tym, że pisarz kodeksu B wykorzystał rejestr BC, znajdujemy w czynszu *de domibus laterum*. Ta konkretna pozycja podatkowa zarejestrowana została w najstarszym źródle, poliptryku C₁₅, w taki oto sposób: *Hermanus Ysernhewpt I mrc vel III milia laterum*¹⁶². Pisarz BC przepisując ten tekst zapomniał przekreślić ostatnią laseczkę i tak z 2,5 tys. cegieł powstały 3 tys.: *Hermannus Ysernhewpt I mrc vel III milia laterum*¹⁶³. Ponieważ w kodeksie B zapisano tę notę w formie: *Hermannus Ysernhewpt I mrc uel tria milia laterum*, zatem nie ulega wątpliwości, że podstawą w tym przypadku mógł być tylko rejestr BC¹⁶⁴. Trzeci przykład, o tej samej wymowie co dwa poprzednie, spotykamy w czynszu *circa sanctum Georgium*. Z noty tej w poliptryku C₁₅, z powodu zmazania reszty, zachował się jedynie fragment. Jest on jednak wystarczający dla naszego zestawienia: *Tidemanus Herborn 14 sc.*¹⁶⁵ Jak ta zapiska wyglądała pierwotnie, można przekonać się na podstawie spisu BC:

Johannes Slosser 3 1/2 fert.
Tidmannus Herborn 14 sc. > *Martini*¹⁶⁶

Ponieważ jednak kreska łącząca drugą pozycję z terminem płatności w wykazie BC pociągnięta była bezpośrednio aż do nazwiska, mogła stwarzać wrażenie, że suma *14 sc.* została przekreślona. Tak właśnie zrozumiął tę zapiskę pisarz poliptryku B, zapisując ją w następujący sposób:

Johannes Slosser
Tidmannus Herborn > *3 1/2 fert. Martini*¹⁶⁷

Błąd ten nie mógłby oczywiście powstać, gdyby pisarz poliptryku B opierał się na kodeksie C₁₅, w którym sumy *14 sc.* nie przekreślono.

Można zatem powiedzieć, że uaktualniony wykaz BC stanowił podstawę spisania poliptryku B. Z drugiej jednak strony wiadomo, że spis BC został uaktualniony jedynie do czynszu *de vineis antiquis* włącznie. Pozostałe zapiski, jako nie skończone, a następnie z tego powodu nie uaktualnione, nie mogły być przydatne pisarzowi kodeksu B. Zresztą przekonać się o tym można, porównując tekst obu źródeł. Jednym z czynszów, który zachował się prawie w całości, zarówno w nie skończonej części wykazu BC, jak i w poliptryku B, jest spis podatkowy *testamenti domini Johannis Melencz*¹⁶⁸:

BC		B	
<i>Johannes de Nichte in Parua Mokra 2 mrc</i>		<i>Johannes de Nichte 2 mrc de I iugero, vt personaliter est confessus</i>	N ^b
<i>Nicolaus Dytterich 1 mrc 2 sc.</i>		<i>Andreas Vettir 1 mrc 2 sc. ortus humuli in der Kelle</i>	M
<i>Michil Zandaw 10 sc.</i>		<i>Johannes Beyer 10 sc.</i>	s - - s
<i>Item 14^{or} sc. quas ciuitas comparauit</i>		<i>Item 14 sc.</i>	N ^u
<i>Johannes Slosser n-3 mrc 4-n 3 mrc</i>		<i>Johannes Paris 3 mrc</i>	N ^u
<i>Tidman Dunsen 1/2 mrc</i>		<i>Item 4^{or} sc.</i>	N ^u
<i>Johannes Slosser 4 sc. de hoc censu si durabit, ciuitas dabit annuatim 3 mrc ad vsus pauperum</i>		<i>Nicolaus Gobin 1/2 mrc</i>	N ^u

¹⁶¹ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 12; WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk B, k. K; Tabliczki, s. 20 — zamiast *campanatori* jest *comparatori*.

¹⁶² WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk C₁₅, k. 10v; Tabliczki, s. 58.

¹⁶³ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 13.

¹⁶⁴ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk B, k. Kv; Tabliczki, s. 21 — zamiast *Hermannus* jest *Hermanus*.

¹⁶⁵ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk C₁₅, k. 13v; Tabliczki, s. 64.

¹⁶⁶ WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 17.

¹⁶⁷ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk B, k. Nv; Tabliczki, s. 26 — zamiast *Slosser* jest *Closser*.

¹⁶⁸ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptryk B, k. Yv; WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 24; Tabliczki, s. 34 (końcówka wykruszona).

Ponieważ nazwiska i należności zapisano w kodeksie B na pierwotnej warstwie wosku, a tylko niektóre z nich odpowiadają pozycjom z wykazu BC, oznacza to, że pisarz poliptyku B korzystał w tym miejscu z innego, zaginionego obecnie źródła. Trudno bowiem przypuścić na podstawie jednej zapiski *vt personaliter est confessus*, aby całą tę część kodeksu spisano w wyniku wywiadu z podatnikami.

Natomiast poliptykiem C₁₅ posłużono się najprawdopodobniej przy uaktualnianiu w końcu 1404 r. wykazu BC.

2. Poliptyk C₃

Właściwą kolejność zachowanych trzech tabliczek poliptyku C₃, podobnie jak w innych kodeksach, można ustalić według nacięć i rys na brzegach deseczek. Z analizy tej wynika, że pierwszą tabliczkę poliptyku C₃, oczywiście pierwszą tylko wśród trzech zachowanych, stanowi deseczka rozpoczynająca się od tekstu *Petrus Sost — —*. W swojej edycji K. Górski i W. Szczuczko oznaczyli ją jako [Ic] [8] i wydali, jako kartę 17 kodeksu C¹⁵⁹. Z układu pęknięć i rys na tej i na następnej deseczce można wywnioskować, że pierwotnie znajdowała się między nimi jeszcze jedna tabliczka, która zaginęła. Za trzecią natomiast deseczkę należy uznać tabliczkę zaczynającą się od słów: *Gotke Vasan — —*, którą w edycji opublikowano jako kartę 16 kodeksu C¹⁶⁰. Wreszcie czwartą kartę stanowi deseczka, na której jako pierwszy wymieniony został *Nicolaus Arnoldi*. K. Górski i W. Szczuczko uznali ją za tabliczkę nr 18 w poliptyku C¹⁶¹.

Pierwotny układ tych trzech zachowanych fragmentów kodeksu C₃, ustalony na podstawie cech zewnętrznych, potwierdza także analiza zapisek. Pierwsza deseczka zawiera fragment końcowy czynszu, którego nagłówek zaginął wraz z wcześniejszymi tabliczkami, oraz pozycję podatkową *antique scultetisse*. Druga deseczka, jak już ustaliliśmy, zaginęła. Na trzeciej spisano trzy czynsze: (a) ostatnią część czynszu bez nagłówka, (b) czynsz *de Rorwezen* oraz (c) wykaz *per dominum Albertum Swarczen*. Na czwartej, ostatniej z zachowanych tabliczek, zarejestrowano natomiast kontynuację poprzedniego czynszu, następnie notę i czynsz *quatuor iugera agrorum*, testament *domine Sostynne in Magna Mokra* oraz tenże *in Parva Mokra*, na koniec — zobowiązania miasta *ex parte Heynemanni Dreybecher*.

Ustalenie tytułów czynszów, których nagłówki zaginęły, możliwe jest przez porównanie ich zapisek z tekstem innych poliptyków Starego Miasta Torunia i wykazu BC.

Wykaz BC¹⁶²

De mansis Hermanni circa Waluam
Petrus Sost 1 mrc et 4 sc. et 4^{or} pullos
Lutko Wale 1/2 mrc olim Henrici Stos
Relicta^m Seydlonis Nuwestad > 8 sc.
Albertus Dulmen
Herman Altich > 2 mrc de 4^{or} mansis
Johannes Drogusch
ⁿ-Item 2 mrc quas redimere possuntⁿ
 Item 1 mrc de 4^{or} iugeri
 Census antique scultetisse

Poliptyk A, tabliczka XIII 2¹⁶⁶

Fratres Mende 3 fert.

Poliptyk C₃, tabliczka nr 1

Petrus Sost 1 mrc ^v-et 4 sc. et 4^{or} pu[llos]^{-v} 163
Lutko Wale 1/2 mrc olim ^v-Henrici Sto[s]^{-v} 164
Seydlo Nuwenstad relicta¹⁶⁵ > 8 sc.
Albertus Dulmen
Herman Al^s-[tich] —s
Johannes Drogusch ^s- —s > de 4^{or} mansis
 Item 1 mrc de 4 iugeri
 Census antique scultetisse

^v-[Joha]^{-v}nnes de Menden 3 fert. olim Hermanni¹⁶⁷

¹⁵⁹ Ibidem, s. 70.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 69.

¹⁶¹ Ibidem, s. 71.

¹⁶² WAPT, kat. II, sygn. III-72, s. 24.

¹⁶³ Tabliczki, s. 70 — zamiast *pu[llos]* jest *de propria hereditate*.

¹⁶⁴ Ibidem, s. 70 — zamiast *Henrici Sto[s]* jest *hin*.....

¹⁶⁵ Ibidem, s. 70 — zamiast *relicta* jest *felca* [?].

¹⁶⁶ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1; Tabliczki, s. 3 n.

¹⁶⁷ Tabliczki, s. 71 — zamiast *[Joha]nnes* jest *[Joh]annes*, zamiast *Hermanni* jest *Hermani*.

<i>Tideman Pape</i> 9 sc. ¹⁶⁸		$\frac{t-}{-t}$ 9 sc.
<i>Mathias Wize</i> 21 sc. 10 den.		$\frac{t-}{-t}$ 21 sc. 10 $\frac{t-}{-t}$
<i>De ortis</i>		Tabliczka nr 3
— —		
<i>Menczko cum fratre</i> 13 sc. ¹⁶⁹		<i>Gotke Vasan</i> 13 sc. $\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$ ¹⁷⁰
		<i>Petir Beyer</i> 1/2 $\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Hensel Jone</i> 1/2 fert. ¹⁷¹		<i>Hensil Jon</i>
<i>Johannes de Nichte</i> 2 sc.	Q ¹⁷²	<i>Johannes de Nichte</i> 2 sc. <i>Parua Mockra</i> de 1/2 iugero
<i>Kirstanus sutor</i> 1 fert.		$\frac{s-}{-s}$ $\frac{-s}{-s}$ <i>Wernusch</i> $\frac{s-}{-s}$ $\frac{-s}{-s}$
		1 fert. de uno iugero ¹⁷³
<i>Fratres Mende</i> 8 sc.		$\frac{s-}{-s}$ $\frac{-s}{-s}$ <i>nes de Me</i> ^{t-} $\frac{-t}{-t}$ sc. de 1 1/2
		iugero
<i>De Rorwezen</i> — —		<i>Census de Rorwezen</i> — —
— —		— —
Poliptyk B, tabliczka Y		
<i>Census per dominum Albertum Swarczen</i> — —		<i>Census per dominum Albertum Swarczen</i> — —
<i>Andreas Nikine</i> 6 1/2 fert.	N ^b	$\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$ <i>ikine</i> 6 1/2 fert. ¹⁷⁴
<i>Johannes Swarcze</i> 1 mrc prius 5 fert. olim		<i>Johannes Swarcze</i> 1 mrc prius 5 fert. $\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Conradi Wynczorl</i> ¹⁷⁵	M	<i>Conradi Wynczo[rl]</i> ¹⁷⁶
		Tabliczka nr 4
<i>Nicolaus Arnoldi</i> 15 sc. olim <i>Arnoldi sculteti</i>	N ^b	<i>Nicolaus Arnoldi</i> 15 sc. olim <i>Arn</i> $\frac{s-}{-s}$ $\frac{-s}{-s}$ <i>sculteti</i> ¹⁷⁷
<i>Johannes Sittaw</i> 9 sc. Item 1 fert.		<i>Johannes Sittaw</i> 9 sc. ¹⁷⁸ Item $\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Nicolaus Arnold</i> 1 mrc minus 1 sol.	N ^b	$\frac{v-}{-v}$ <i>Nicolaus Arnold</i> ¹⁷⁹ 1 mrc minus 1 $\frac{-v}{-v}$ $\frac{-t}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Schabernak</i>		$\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Petrus Hunger</i> 1/2 mrc	N ^b	$\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$
<i>Capitulum Culmense</i> 1 fert. de vinea <i>Hornsberg</i>	N ^b	$\frac{t-}{-t}$ $\frac{-t}{-t}$ <i>Hornsberg</i> ^{179 bis}

Z porównania tekstów można wywnioskować, że zaginiona tabliczka nr 2 zawierała czynsz *de ortis*, którego fragmenty końcowe zachowały się jeszcze na deseczce nr 3. W świetle powyższego zestawienia można również z całą pewnością przyjąć, że kontynuacją tej ostatniej tabliczki stanowiła deseczka nr 4. Razem więc na trzech zachowanych tabliczkach poliptyku C₃ zarejestrowano następujące czynsze lub ich fragmenty¹⁸⁰:

1. [*De mansis Hermannii circa Waluam*].
2. *Census antique scultetisse*.
3. [*De ortis*].
4. *Census de Rorwezen* — —.
5. *Census per dominum Albertum Swarczen* — —.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 3 — zamiast *Tideman Pape* jest *Andriana* [?] *perpetue*.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 4 — zamiast *Menczko* jest *Himczko*.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 69 — zamiast 13 jest 12 1/2.

¹⁷¹ Ibidem, s. 4 — zamiast *Jone* jest *Soner*.

¹⁷² Ibidem, s. 4 — brak litery Q.

¹⁷³ Ibidem, s. 69 — zamiast *Wernusch* jest *Wermisch*.

¹⁷⁴ Ibidem, s. 70 — zamiast *ikine* jest *sine*.

¹⁷⁵ Ibidem, s. 33 — zamiast *Wynczorl* jest *Wynczonis*.

¹⁷⁶ Ibidem, s. 70 — zamiast *Wynczo[rl]* jest *Wynczon[is]*.

¹⁷⁷ Ibidem, s. 71 — błędnie umieszczone *sculteti* oraz zamiast 15 jest 16.

¹⁷⁸ Ibidem, s. 71 — zamiast *Sittaw* 9 sc. jest *Sutaw* [?] 20 sc.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 71 — zamiast *Arnold* jest *Arnoldi*.

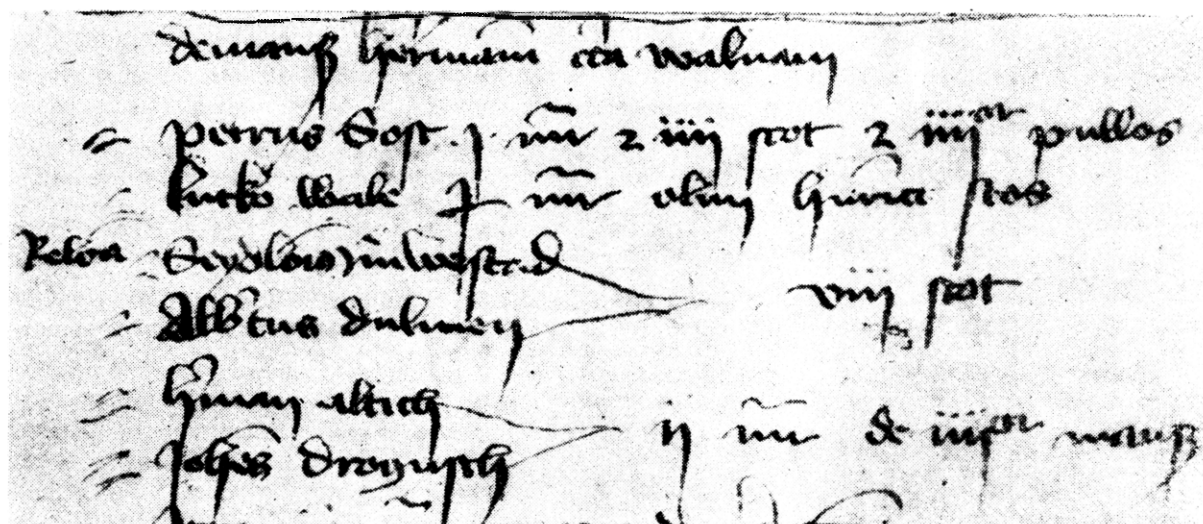
^{179 bis} Ibidem, s. 71: olim [?] *Hornsberger*.

¹⁸⁰ WAPT, kat. II, sygn. XVI-1, poliptyk C₃ k. 1, 2, 3.

6. [Schabernak].
7. [nota:] *Anno domini millesimo CCCXCIII^o ciuitas locauit* — —
8. *Villa Mockri 1/2 mrc de 4^{or} iugeris* — —
9. *Testamentum domine Sostynne in Magna Mokra.*
10. *In Parua Mockra.*
11. *Ciuitas tenetur singulis annis* — —.

Z zamieszczonego w Aneksie spisu nagłówków w poliptykach B, C₁₅ i w wykazie BC oraz z powyższych tytułów wynika, że zachowane trzy deseczki stanowią kilka końcowych tabliczek pierwotnego poliptyku C₃, najprawdopodobniej drugą, trzecią i piątą, licząc od końca razem z okładką dolną. W jakim stosunku do innych źródeł i w jakim z nimi związku pozostawał ten pierwotny poliptyk C₃, można ustalić analizując jego zapiski. Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że wszystkie zachowane karty kodeksu C₃ spisane zostały jedną ręką na czystej, nowo przygotowanej warstwie wosku, przy czym brak tu jakichkolwiek śladów mazania, skreślenia czy dopisywania. Ponadto przy poszczególnych pozycjach czynszowych nie znajdujemy w ogóle liter świadczących o uiszczeniu czynszu. Oznaczałoby to, że te trzy tabliczki poliptyku C₃ nie tylko, iż nigdy nie zostały użyte do poboru czynszów, ale również, iż ich przepisywanie nie zostało dokończony. Mamy tu zatem do czynienia z podobnym przypadkiem jak w pierwotnym wykazie BC, którego — jak pamiętamy — także nie ukończono. Obydwa źródła łączą zresztą znacznie silniejsze związki, które są jednak trudne do uchwycenia, ponieważ zachował się tylko jeden wspólny czynsz *de mansis Hermanni circa Waluam*. Wszystkie następne zapiski rejestru BC — jak wiadomo — zaginęły; podobnie nie dochowały się wcześniejsze czynsze z poliptyku C₃.

Mimo zachowania tak niewielkiego urywka wspólnego tekstu można wyciągnąć z porównania zupełnie pewne wnioski. Interesujący nas czynsz jest mianowicie niemal identyczny w obu źródłach, zarówno w kolejności poszczególnych pozycji, jak i w ortografii imion i nazwisk¹⁸¹. Fakt, że siedem imion i nazwisk różni się między sobą w obu wykazach tylko jedną literą (pierwotny BC: *Nuwestad*, C₃: *Nuwenstad*) jest zupełnie nie spotykany w rejestrach czynszowych, w których przecież nie dbano o identyczny zapis nazwisk. Podobieństwo można by jeszcze uznać za zbieg okoliczności, gdyby nie to, że oba wykazy są w równym stopniu nie dokończone przez brak liter. Na dodatek pisarz poliptyku C₃ uwzględnił drobne poprawki i skreślenia znajdujące się w pierwotnym tekście spisu BC. Po pierwsze — nie przepisał z tego źródła przekreślonej zapiski *Item 2 mrc, quas redimere possunt*. Po drugie — zarejestrował w nowej formie pozycję podatkową *Seydlo Nuwenstad relicta*. Zapiska ta w wykazie BC była początkowo zapisana

10. Czynsz z łąnów *Hermanni circa Waluam* w rejestrze BC

Fot. Grzymisław Jasiński

¹⁸¹ Por. wyżej s. 137.

11. Czynn z łańów *Hermannii* circa *Waluum* w kodeksie C_3

Fot. Grzymisław Jasiński

w następujący sposób: *Seydlo Nuwestad*. Dopiero później dopisano na marginesie wyraz *relicta* oraz dodano do końcówki imienia sufiks *-is* wraz ze skrótem na literę *n* (por. il. 10). Poliptyk C_3 można zatem na podstawie tych zjawisk uznać za odpis pierwotnego rejestru BC, który — jak wyżej ustaliliśmy — powstał między Wielkanocą 1402 r. a św. Michałem 1403 r. Zachowanie obu źródeł w formie nie dokończonych wskazywałoby na to, że spisywano je równocześnie i sukcesywnie. Tłumaczy to również, czemu wykaz BC powstawał w tak stosunkowo długim czasie. Przyjęcie poliptyku C_3 za odpis pierwotnego spisu BC pozwala także zrozumieć, dlaczego w BC nie aktualizowano wcześniejszych zapisek w momencie zmiany litery, na przykład z *g* na *h*? Przy równoczesnym sporządzaniu obu wykazów czynszów było to zupełnie niepotrzebne, gdyż aktualizowano wpisy tylko w czystopisie, czyli w naszym przypadku — na zaginionych deseczkach poliptyku C_3 .

Powstaje jednak zasadnicze pytanie: po co zadano sobie tyle trudu, żeby sporządzić cały pierwotny rejestr BC oraz na jego podstawie poliptyk C_3 , a gdy prace były na ukończeniu, nagle je przerwano? Również niezrozumiałe jest dlaczego zamiast spisania w półtora roku później nowego poliptyku B nie dokończono kodeksu C_3 , co było przecież znacznie mniej pracochłonne? Pewne rozjaśnienie powyższych wątpliwości daje obecny stan zachowania poliptyku C_3 . Wiemy, że z całego kodeksu ocalały tylko trzy tabliczki, z których dwie noszą ślady nadpalenia drewnianych ramek, a wszystkie trzy — gotowania się warstwy wosku na powierzchni prawie całych pól. K. Górski i W. Szczuczko przypuszczają, że deseczki te uległy zniszczeniu w czasie pożaru ratusza w 1703 r.¹⁸² Hipoteza ta jednak w niczym nie tłumaczy nam, dlaczego nie posługiwano się tym poliptykiem w kancelarii miejskiej dla pobierania czynszu? Jeżeli natomiast przyjmujemy, że kodeks C_3 został uszkodzony w bliżej nam nie znanych okolicznościach, na krótko przed ukończeniem jego przepisywania, to wówczas wszystkie sprzeczności znikają. Zniszczenie bowiem poliptyku C_3 przerwało nie tylko prace nad nim samym, ale również nad jego konceptem, czyli nad pierwotnym wykazem BC. Zagłada poliptyku C_3 wyjaśnia również potrzebę spisania kodeksu B i jednocześnie tłumaczy pośpiech, z jakim przystąpiono do jego wykonania i zredagowania.

3. Zagadnienie autorstwa

Znając filiację poliptyków C_{15} , C_3 , B oraz wykazu BC można podjąć próbę identyfikacji rąk pisarskich z poszczególnych źródeł. Ze względu na długi czas używania niektórych kodeksów konieczne jest ograniczenie się do analizy charakteru pisma pierwotnych zapisek. Analiza taka powinna właściwie stanowić etap wstępny przy jakichkolwiek badaniach nad rękopisami. W przypadku jednak tabliczek woskowych rozwiązanie tej kwestii, bez uwzględnienia elementów pomocniczych, natrafia na poważne przeszkody. Na trudności te zwrócił już uwagę w 1881 r. A. Bertling, omawiając w tych słowach tabliczki gdańskie, zawierające protokoły sądowe:

Freilich waren damit [tj. przez długie posługiwanie się nimi] einige Uebelstände verbunden. Eintragungen die zu ganz verschiedenen, oft weit aus einander liegenden Zeiten gemacht waren, hatten ihren Platz unmittelbar neben einander. Dadurch entstand der Schein, als seien sie zeitlich auf einander gefolgt, wie es hinsichtlich des Raumes der Fall war. Oder es kam auch vor, dass die Ueberschriften älterer Inscriptionen beim Abglätten stehen blieben und unter ihnen die neuen Vermerke

¹⁸² Tabliczki, s. XXVII.

gemacht wurden [...]. Ging das Abglätten sehr eilig vor sich, so blieben auch wohl gar einige Zeilen der alten Inscription verschont und wurden unvermittelt von einer neuen Eintragung gefolgt [...]. Für diejenigen, welche sie in Verwendung hatten, machten sich diese Uebelstände weniger fühlbar, weil das Gedächtniss etwaige irrthümliche Folgerungen verhinderte, aber für diejenigen, welche heutzutage die Inscriptionen zu verwerthen suchen, sind sie schwer, in Betreff der Zeitbestimmung garnicht zu überwinden. Die Schriftzüge der Eintragungen gleichen einander in Folge des Materials fast vollständig und geben daher nicht, wie die auf anderm Schreibmaterial gemachten Schriftzüge, die Unterscheidungszeichen ab, an denen sich die verschiedene Zeit der einstigen Eintragungen erkennen liesse¹⁸³.

W naszym przypadku dodatkowe utrudnienie sprawia konieczność porównania zapisek papierowego rejestru BC z tekstami spisanyymi na tabliczkach woskowych. Komplikację tę dostrzegł w 1931 r. inny badacz niemiecki W. Dersch, który stwierdził, że „bei Beurteilung des Schriftcharakters ist zu beachten, daß die Schrift desselben Schreibers auf Wachs und Pergament andersartig aussehen muß unter dem Einfluß verschiedenartiger Schreibstoffe”¹⁸⁴.

Uwzględniając powyższe uwagi, z wyjątkową ostrożnością przystąpiliśmy do porównania pisma analizowanych źródeł. Przede wszystkim dostrzega się wyraźne podobieństwo, tak między poszczególnymi literami, w tym minuskulnymi i majuskulnymi, jak i całymi wyrazami pierwotnych zapisek z poliptyku C₁₅ i kodeksu C₃. Na tej podstawie można bez obawy przyjąć, że obydwie spisy są dziełem jednej osoby, mimo zachodzących drobnych różnic, które sprowadzają się głównie do bardziej rozwlekłego i większego duktu w poliptyku C₃. Spowodowane to było najprawdopodobniej użyciem innego ryłca i różną twardością warstwy wosku. Charakter pisma pierwotnego rejestru BC wskazuje, że również ten spis wyszedł spod pióra tego samego pisarza. Wprawdzie w tym źródle dukt pisma odbiega nieco od kształtu pierwotnych zapisek poliptyków C₁₅ i C₃, ale wyjaśnić to można użyciem różnych materiałów pisarskich. Natomiast tekst kodeksu B, wryty ryłcem — z wyjątkiem nielicznych dopisków — przez jedną rękę, pochodzi z całą pewnością od innego pisarza. Dowodzi tego nie tylko odmienny dukt pisma i kształt poszczególnych liter, ale również charakterystyczny sposób pisania. Polegał on mianowicie na takim posługiwaniu się ryłcem, że wydrapany wosk odkładał się tylko na jednej stronie rowka wyżłobionego przez to pisarskie narzędzie. Z drugiej jednak strony można zaobserwować duże podobieństwo pod względem charakteru pisma między zapiskami poliptyku B a dopiskami uaktualniającymi wykaz BC. Jest przy tym rzeczą interesującą, że w poliptyku C₁₅ oraz w pierwotnym spisie BC posługiwano się dla oznaczenia terminów płatności prawie zawsze literami minuskulnymi; w dopiskach BC i w kodeksie B używano w tym celu przeważnie liter majuskulnych. Wydaje się więc, że aktualizacje rejestru BC i pierwotne zapiski kodeksu B wyszły spod ręki tego samego pisarza.

Mielibyśmy zatem do czynienia z dwoma pisarzami, jeżeli oczywiście uwzględnimy jedynie zapiski pierwotne. Zidentyfikowanie tych osób z pisarzami występującymi w innych źródłach — wobec braku jakichkolwiek wskazówek na samych tabliczkach — jest prawie niemożliwe. K. Górski i W. Szczuczko także zauważają, że „sprawców pisma tabliczek nie udało się ustalić. Można przypuszczać, że byli nimi albo sekretarze miejscy, albo skrybowie z kamlarii, czyli miejskiego urzędu skarbowego. W jednym wypadku możemy się domyślać, że pisarz pochodził z Dolnego Śląska, gdyż użył on na oznaczenie rzeźni słowa 'fartorium', które Du Cange znalazł tylko w Świdnicy”¹⁸⁵. Ta przesłanka wymaga uściślenia, gdyż termin *fartorium* występuje tak w C₁₅, BC, jak i w B, a początki używania tego słowa w toruńskich wykazach czynszowych sięgają pierwszych dziesięcioleci XIV w.¹⁸⁶ Posłużenie się nim w zachowanych tabliczkach woskowych wynikało więc raczej z tradycji, niż z pochodzenia autora.

Skoro brak jakichkolwiek wskazówek umożliwiających zidentyfikowanie obu pisarzy, można posłużyć się metodą eliminacji. W źródłach toruńskich występują na przełomie XIV/XV w. następujący pisarze: Gorge — pisarz rodziny Beme (1395), Johannes Gro — były pisarz mieszczanina Rosenera (1392), Mathias — były pisarz Petrascha Czyrosa (1404) oraz Konrad — były pisarz miejski lub były notariusz miejski (1382, 1390), Walther — pisarz miejski (1390, 1395, 1402), Nicolaus Thost — pisarz miejski

¹⁸³ A. Bertling, o. c., s. 37.

¹⁸⁴ W. Dersch, o. c., s. 73.

¹⁸⁵ Tabliczki, s. XI–XII.

¹⁸⁶ Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn, hrsg. v. F. Prowe, Mitt. Copp. Ver. 39 (1931) s. 168: *de orto juxta fartorium*.

(1404–1407), Frantz Slauser — pisarz miejski (1409) i Jacob — pisarz (1393, 1394, 1399, 1400, 1403)¹⁸⁷. Spośród tych osób jako autor przynajmniej niektórych tabliczek woskowych może być brany pod uwagę jedynie Jakub pisarz. Pozostali bowiem byli albo pisarzami prywatnymi, albo miejskimi. Pierwsi z nich w ogóle nie mieli styczności z kancelarią miejską, drudzy, określane w źródłach jako *statschriber* lub *notarius ciuitatis*, kierowali pracami całej kancelarii, nadzorując przede wszystkim spisywanie dokumentów, korespondencję miasta oraz prowadzenie akt radzieckich (*acta consularia*).

Przyjrzyjmy się więc bliżej osobie Jakuba pisarza. Występuje on po raz pierwszy w źródłach w 1392 r., w związku z podziałem majątku po zmarłej żonie¹⁸⁸. Z księgi szosu z 1394 r. dowiadujemy się, że zamieszkiwał on południową pierzeję rynku, dokładnie naprzeciwko archiwum miejskiego w wieży ratusza, gdzie aż do czasów współczesnych przechowywano m. in. tabliczki woskowe¹⁸⁹. Jakuba pisarza spotykamy również w spisie mieszczan toruńskich z 1400 r. zobowiązanych do wystawienia zbrojnych na wyprawę na Gotlandię¹⁹⁰. Ponieważ według tego źródła zobowiązał się on, wspólnie z innym mieszczaninem, wystawić jednego zbrojnego wraz z koniem, należał zapewne do zamożniejszych mieszkańców miasta. Z dwóch zapisek z księgi ławniczej, pochodzących z 3 VIII 1403 r., wynika, że Jakub pisarz zmarł krótko przed tą datą, gdyż jego druga żona, Małgorzata, dokonała wówczas podziału jego majątku między synów i córkę z pierwszego małżeństwa¹⁹¹.

Nic nie stoi zatem na przeszkodzie, aby wysunąć hipotezę, że Jakub pisarz był autorem poliptyku C₁₅, pierwotnego wykazu BC i kodeksu C₃. Jak wiadomo, dwa ostatnie źródła urywają się nagle między Wielkanocą a dniem św. Michała 1403 r., a więc w przedziale czasu, w którym zmarł wspomniany pisarz. Hipoteza ta tłumaczyłaby jednocześnie, dlaczego następny poliptyk B oraz aktualizacje spisu BC wyszły spod ręki innego pisarza. Ogólnie jednak biorąc identyfikację niniejszą należy traktować tylko jako możliwą i prawdopodobną. Natomiast co do autorstwa kodeksu B, to brak jakichkolwiek przesłanek nie pozwala na rozwiązanie tego zagadnienia.

4. Analogie systemu równoległego

W świetle dokonanych ustaleń zastanawia szczególnie istnienie obok siebie dwóch identycznych poliptyków z wykazami czynszów. Pierwotnie były to dwa kodeksy C₁₅ i C₃, spisane przez jednego pisarza. Następnie, w wyniku zniszczenia drugiego z tych poliptyków, sporządzono na jego miejsce kodeks B. Gdyby czas powstania tych źródeł był stosunkowo odległy od siebie, to można by przypuszczać, że rejestry owe stanowią wzajemną kontynuację. Wiadomo jednak, że poliptyk C₁₅ spisano na przełomie 1400/1401 r., zaś kodeks C₃ już w latach 1402–1403. Poliptyk B, który w związku z uszkodzeniem zastąpił rejestr C₃, sporządzono również niezwłocznie, na przełomie lat 1404/1405. Kodeksem C₁₅ posługiwano się nieprzerwanie aż do 1530 r., z czego wynika, że przez pierwszelata, aż do 1405 r., kiedy z nieznanых przyczyn wyszedł z użycia poliptyk B, używano w kancelarii miejskiej do rejestrowania poboru czynszów jednocześnie dwóch identycznych kodeksów. Można zarazem przypuszczać, że systemem tym posługiwano się w kancelarii Starego Miasta Torunia znacznie wcześniej, niż bezpośrednio przed latami 1401/1402. Wydaje się ze wszech miar prawdopodobne, że widzieć w tym należy zamieranie pewnego długotrwałego systemu prowadzenia ksiąg, nie zaś tylko doraźną, nieudaną innowację w pracy kancelaryjnej.

W historiografii zwrócono po raz pierwszy już w 1841 r. uwagę na zapisanie dwóch identycznych tekstów na tabliczkach woskowych. Wówczas to J. F. Massmann przytoczył w swojej rozprawie «*Libellus aurarius*» odpis oświadczenia mistrza i dwóch kwestorów kolegium Iovis Cerneni z 9 II 167 r. n. e., spisane go dwukrotnie na jednym tryptyku jodłowym, a znalezione go w 1788 r. przez górnika S. Iosifa

¹⁸⁷ Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis, 1363–1428, wyd. K. Kaczmarczyk, Fontes 29, Toruń 1936, nr 91, 102, 117–118, 129, 151, 290, 331, 389, 391, 395, 422, 508, 533, 564, 588–589, 627, 744; Thorner Denkwürdigkeiten, s. 20, 32, 36, 38–39.

¹⁸⁸ Liber scabinorum, nr 356, 389.

¹⁸⁹ WAPT, kat. II, sygn. III–69, k. 9v (według paginacji z XIX w.).

¹⁹⁰ K. Ciesielska, Wykazy, s. 83.

¹⁹¹ Liber scabinorum, nr 588–589, 744.

w starej kopalni złota w Abrudbánya (rzym. Alburnus Maior, obecnie w Rumunii Roşia Montana)¹⁹². Wprawdzie mamy tu do czynienia z zupełnie odmiennym rodzajem dokumentu i z inną epoką, jednak dwukrotne spisanie tekstu wynikało z tych samych pobudek i uwarunkowań co w przypadku toruńskich rejestrów podatkowych. Z tego względu omówimy bliżej ten niezwykle interesujący akt kolegium Iovis Cerneni.

Tryptyk, na którym spisano wspomniany odpis oświadczenia, przechowywany był w czasach Massmana w zbiorach Mikołaja Jankowicha von Wedass w Peszcie (obecnie w Muzeum Narodowym w Budapeszcie). Ze względu na wyjątkowo nietypową kursywę, dokumentu tego nie udawało się przez wiele lat odczytać. Dukt kursywy tak odbiegał od znanych wówczas typów pisma łacińskiego, że — jak pisał w 1845 r. historyk prawa Huschke — „viele namhafte Gelehrte, denen sie zu Gesicht kam, sie nicht einmal als Lateinische Schrift erkannten”¹⁹³. Odczytanie jej zawdzięczamy właśnie J. F. Massmannowi, który jednak nie potrafił wyciągnąć właściwych wniosków, zarówno co do treści dokumentu, jak i jego formy. Dokonał tego w pięć lat później wspomniany już Huschke; jego ustalenia w ogólnym zarysie pozostały aktualne do dzisiejszego dnia. Właściwe rozwiązanie zagadnienia utrudniał podówczas dodatkowo brak jakichkolwiek analogii, sam zaś tryptyk zachował się w postaci trzech luźnych deseczek. Dwie z nich, pokryte woskiem tylko z jednej strony, stanowiły okładki tryptyku. Natomiast tabliczka środkowa miała, podobnie jak deseczki wewnętrzne w poliptykach, dwa pola przeznaczone do pisania, po jednym z każdej strony. Osobliwością tryptyku było przedzielenie jednego z tych pól na dwie części listwą drewnianą o szerokości około 2 cm biegnącą równoległe do krótszego boku tabliczki. Wszystkie deseczki miały po trzy niewielkie otwory, z których dwa leżały na granicy ramki z polem, dokładnie na tej wysokości, gdzie w środkowej tabliczce wspomniana listwa łączyła się z ramką. Trzeci natomiast otwór położony był mniej więcej na środku ramki, wzdłuż dłuższej krawędzi deseczki¹⁹⁴.

Tekst dokumentu został spisany — identycznie jak na *tabulae honestae missionis* — dwukrotnie. Pierwszy raz wryto go na wewnętrznej stronie górnej okładki oraz na przeciwległej stronie tabliczki środkowej. Drugi raz — na odwrotnej stronie tej deseczki i na wewnętrznym polu dolnej okładki. Poszczególne wiersze tego aktu biegły równoległe do dłuższego boku tryptyku. Trzeba również zaznaczyć, że na drugiej stronie środkowej tabliczki, na której rozpoczynał się powtórnie dokument i która była podzielona listwą na dwa pola (lewe większe i prawe mniejsze), tekst oświadczenia zapisano jedynie na polu lewym. Prawe natomiast było zajęte przez siedem nazwisk podanych w dopełniaczu.

Huschke udowodnił, że zarówno skomplikowana budowa tego tryptyku, jak i dwukrotne spisanie dokumentu wynikały z właściwości materiału pisarskiego. Możliwość fałszerstwa, które na wosku było niezwykle łatwe do przeprowadzenia i przy tym nie pozostawiało żadnych śladów, zmuszała wystawców do powtórnego zapisywania tekstu. Pierwszy i właściwy dokument zamykano przy pomocy nici lub sznura, przewleczonych przez otwory w deseczkach w ten sposób, że wiązania biegły m. in. po listwie deseczki środkowej, na której wyciskano w wosku pieczęcie świadków uwierzytelniania aktu. Tworzył on tak zwane *exemplum interius*. Otwarcie jego, bez zerwania nici i pieczęci świadków, było niemożliwe. Natomiast drugi dokument, nazywany *exemplum exterius*, informował o treści właściwego aktu. Z tego też względu ograniczano *exemplum exterius* w wielu przypadkach do krótkiego rejestru głównego dokumentu.

Tak późniejsze znaleziska, skupiające się głównie w Dacji i Pompei, jak i dalsze badania potwierdziły ustalenia Huschkego¹⁹⁵. Obecnie wiemy, że dokumentami tego rodzaju posługiwano się w okresie Cesarstwa bardzo często — w sprawach publicznych i prywatnych. Z tych powodów wydano nawet

¹⁹² J. F. Massmann, o. c., s. 153; *Inscriptiile Daciei Romane*, ed. I. I. Russu, I, Bucureşti 1975, s. 192–198. W edycji tej zamieszczono również omówienie dotychczasowych badań nad dokumentami tego rodzaju. Por. też R. Büll [i in.], o. c., s. 866–867, 871–873 oraz S. Mrozek, *Die Goldbergwerke im römischen Dazien*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, hrsg. v. H. Temporini u. W. Haase, VI, Berlin [-West] — New York 1977, s. 97, tamże literatura.

¹⁹³ Huschke, *Ueber die in Siebenbürgen gefundenen Lateinischen Wachstafeln*, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 12 (1845) z. 2, s. 174.

¹⁹⁴ Por. zdjęcia tryptyku w *Inscriptiile*, s. 194–197 oraz il. 12.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 165 nn.; R. Büll [i. in.], o. c., s. 871–873.

12 a-b. Rekonstrukcja przykładowego tryptyku rzymskiego. Po lewej *exemplum interius*, po prawej *exemplum exterius*.

Według wydania I. I. Russu

specjalne rozporządzenia, które w trosce o właściwe sporządzanie aktów, gwarantujące ich autentyczność, ściśle precyzowały sposób zapisywania, zamykania i pieczętowania tryptyków¹⁰⁶.

Wiadomo skądinąd, że z obowiązku dwukrotnego zapisywania tekstu zwolnione były testamenty¹⁰⁷. Do jakich to prowadziło nadużyć, ilustruje najlepiej przykład przytoczony przez A. Gieysztor: „Tyberiusz, jako spadkobierca Liwii, miał spłacić Galbie legat w wysokości \overline{D} sestercjów, czyli 50 milionów; starszy dwie kreski boczne zapłacił tylko \overline{D} , czyli 500 tysięcy”¹⁰⁸.

Wprawdzie powyższy przykład tłumaczy dlaczego tekst zapisywano na tabliczkach woskowych dwukrotnie, w niczym jednak nie wyjaśnia zasady prowadzenia poliptyków systemem równoległym. Pewne informacje na ten temat przynoszą nam dopiero późne relacje, dotyczące sposobu prowadzenia kodeksów woskowych w niektórych salinach niemieckich, a ściśle – w Schwäbisch-Hall oraz w Halle.

Pierwsze wiadomości o używaniu poliptyków w salinie w Schwäbisch-Hall zawdzięczamy Ch. E. Hansselmannowi, który w swoim wydanym w Schwäbisch-Hall w 1768 r. dziele «Beweiss wie weit der Römer Macht in den mit verschiedenen teutschen Völkern geführten Kriegen, auch in die nunmehrige Ost-Fränkische, sonderlich Hohenlohische Lande eingedrungen» z okazji znalezienia rylców rzymskich zauważył:

Dieser Gebrauch, auf Wachs zu schreiben, ist an einigen Orten bis auf unsere Zeiten gekommen: Dann so halten sich die Salzsieder in der löblichen Reichsstadt Schwäbisch Hall bis diese Stunde noch ihre ordentliche Wachsbücher, mit denen darzu gehörigen stählernen Schreibgriffel, die sie zu der Zeit gebrauchen, wenn das Flos- oder Haalholz aus dem durch gedachte Stadt fließenden Kocher gezogen wird. Auf dieses Haalholz ist ein gewisses Maal gehauen, woran die Sieder erkennen,

¹⁰⁶ Ibidem, s. 180–182; Huschke, o. c., s. 199–200.

¹⁰⁷ W. Wattenbach, o. c., s. 50; R. Büll [i. in.], o. c., s. 872.

¹⁰⁸ A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa 1973, s. 52–53.

welchem von denen Interessenten solches Stück Holz zugehöre; Und dieses notiren sie hernach in ihre Wachsbücher zu denen allda schon ins Wachs eingeschriebenen Namen der Interessenten¹⁹⁹.

Hansselmann zamieścił również w swojej rozprawie opis jednej z takich ksiąg, której karty jednak były zupełnie wyglądzone, co uniemożliwiło mu bliższe poznanie systemu kancelaryjnego. Sposób prowadzenia polipytków udało się zrekonstruować dopiero w kilkadziesiąt lat po wyjściu ich z użycia, w 1812 r.²⁰⁰ Zachowały się mianowicie dwa identyczne kodeksy, z których jeden w XIX stuleciu stał się własnością Frankońskiego Towarzystwa Starożytności, drugi — archiwariusza Zahna z Gratzu²⁰¹. Polipytki te oraz liczne o nich informacje zebrane przez właścicieli wykorzystali niezależnie od siebie w drugiej połowie XIX w. W. Wattenbach i C. G. Homeyer²⁰². Z ich badań wynika, że w salinie Schwäbisch-Hall posługiwano się dwoma identycznymi kodeksami. Każdy z nich zawierał alfabetyczne zestawienie wszystkich warzelników, których liczba w ostatnim roku używania ksiąg wynosiła 406. Wszystkim nazwiskom towarzyszyły w polipytkach gmerki, które składały się z siedmiu podstawowych znaków. Tworzyły je proste, geometryczne figury, jak np. trójkąt, kwadrat lub prostokąt, które zresztą nosiły specjalne nazwy. Identycznymi gmerkami oznaczano zakupione przez warzelników w pobliskich lasach kłody i pnie drewna. Po spławieniu ich rzeką Kocher do miasta rozdzielano je wśród zainteresowanych warzelników zgodnie z wcześniejszym oznaczeniem. Poszczególne przydziały „nach Blöcken, Stücken und Fächern” rejestrowali na bieżąco dwaj pisarze, którzy w polipytkach stawiali obok nazwisk kreski lub kropki odpowiadające określonym wielkościom drewna. Gdy dokonano podziału i rozliczono się z warzelnikami, ostatnie znaki mazano drugą stroną ryłca, co umożliwiała ponowne użycie kodeksów. Szukając przyczyny posługiwania się dwoma polipytkami, wypada się zgodzić z przypuszczeniem W. Wattenbacha: „Das doppelte Exemplar diene wohl auch hier zur Controle”²⁰³.

Znacznie lepiej pozwalają nam poznać kancelaryjny system równoległy tak zwane tablice lenne (*Lehntafeln*) z salin w Halle²⁰⁴. Pierwsze informacje o ich istnieniu zawdzięczamy burmistrzowi Halle Markowi Spittendorffowi, który podał, że w 1477 r. arcybiskup Magdeburga Ernest polecił sporządzić ich odpis²⁰⁵. Słusznie jednak zauważył w 1734 r. J. P. von Ludewig, znany prawnik z Halle, pełniący przez pewien czas funkcję królewskiego komisarza zwierzchniego przy dokonywaniu wpisów do tablic, że początki ich sięgają poza wiek XIV, gdyż inaczej nie można by wyjaśnić używania w tablicach aż do końca XVIII stulecia terminologii łacińskiej (np. *sartago*, *quarta*), jak i cyfr rzymskich²⁰⁶. Najstarsze wiadomości o prowadzeniu tych tablic systemem równoległym pochodzą z księgi wydatków zarządcy salin z 1528 r.²⁰⁷ Z zapisek tych dowiadujemy się, że w roku tym rada miasta oraz zarząd salin zleciły Hannssenowi Müllerowi z Lipska, który był z zawodu wytwórcą klawikordów (*Clavicordienmacher*), wykonanie nowych tablic. Jak wynika z rachunków, sporządzono wówczas dziewięć tabliczek, z których sześć, w postaci dwóch tryptyków, pozostawało w dyspozycji miasta, a trzy, jako luźne i pojedyncze deseczki, przekazano zwierzchnikom poszczególnych salin: Deutschborn, Meteritzborn i Hackenborn oraz Gutjahrsborn, zwanej też Wendischborn²⁰⁸. Tabliczki te zawierały alfabetyczny spis warzelników, dzierżących swoje udziały według prawa lennego. Razem wszystkie tablice tworzyły trzy identyczne egzemplarze, z których pierwszy znajdował się pod opieką zarządu saliny, dwa zaś pozostałe — rady miejskiej. Te ostatnie przechowywano zresztą także w różnych miejscach, pierwszy — w „klauzurze” (*Clausur*) archiwum miejskiego w ratuszu, drugi — w kościele św. Gertrudy.

Dokładne informacje o sposobie dokonywania wpisów w tablicach lennych przekazali przede wszystkim

¹⁹⁹ Ch. E. Hansselmann, o. c., s. 49.

²⁰⁰ C. G. Homeyer, o. c., s. 263. Zob. też przyp. 202.

²⁰¹ W. Wattenbach, o. c., s. 74.

²⁰² C. G. Homeyer, o. c., s. 263; W. Wattenbach, *Die Wachstafeln der Salzsieder zu Schwäbisch-Hall*, *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit — Organ des Germanischen Museums* 13 (1866) nr 2, s. 95–96, nr 9, s. 312.

²⁰³ W. Wattenbach, *Das Schriftwesen*, s. 74.

²⁰⁴ H. Freydank, o. c., s. 419–428; W. Wattenbach, *Die Hallische Lehntafel*, *Neue Mitteilungen aus dem Gebiet historisch-antiquarischer Forschungen* 11 (1865) s. 444–460.

²⁰⁵ J. Opel, *Denkwürdigkeiten des hallischen Ratsmeisters Spittendorff*, Halle 1880, s. 252.

²⁰⁶ J. P. v. Ludewig, *Gelehrte Anzeigen*, I, Halle 1743, s. 1096; L. F. Hesse, o. c., s. 370; H. Freydank, o. c., s. 422.

²⁰⁷ H. Freydank, *Eine Jahresabschlussrechnung aus dem Jahre 1528*, *Vesta Wirtschaftsblätter* 2 (1932) s. 6–13; tenże, *Die Hallischen Lehntafeln*, s. 422–423.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 423.

wspomniany już J. P. von Ludewig oraz kronikarz J. Ch. von Dreyhaupt²⁰⁹. Z ich relacji, a także z innych przekazów wynika, że prowadzeniu ksiąg towarzyszył niezwykle uroczysty ceremonial. Początkowo wpisów dokonywano dwukrotnie w roku: we wtorek po dniu św. Trójcy oraz w ten sam dzień tygodnia przed św. Łucją (13 XII). Już jednak około 1670 r. ograniczono się do drugiego terminu, który w połowie XVIII w. zastąpiono stałą datą 12 XII²¹⁰. Dzień przed wymienionymi terminami na polecenie rady przenoszono tablice przechowywane w „klauzurze” do pomieszczenia w ratuszu zwanego starą kamlarią. Po południu tego samego dnia udawała się z ratusza do kościoła św. Gertrudy procesja, złożona z burmistrza, rajców i innych urzędników miasta. Następował tam uroczysty akt przekazania drugiego egzemplarza tablic przedstawicielom miasta, którzy zanosili je również do starej kamlarii. Następnie rada przez posłańca uzgadniała z burgrabią dokładny termin rozpoczęcia posiedzenia, o którym informowano też władze saliny. W dolinie trwały już zresztą przygotowania do dnia następnego. W miejscowym ratuszu (*Talhaus*) zgromadzono wszystkie tablice z poszczególnych salin. Nazajutrz rano zbierali się tu: żupnik (*Salzgraf*), zarządcy poszczególnych salin (*Bornmeister*), pisarz saliny (*Bornschrreiber*), wójt doliny (*Talvoigt*) oraz pozostali urzędnicy. Udawali się oni wraz z tablicami do ratusza, do sali określonej w źródłach jako nowa kamlaria. Tablice z saliny przenoszono jednak w inne miejsce, do pokoju zwanego „Vierherrenstube”.

Niebawem przybywali przedstawiciele władzy dominialnej, najczęściej w osobie burgrabiego, oraz reprezentanci arcybiskupa i kapituły. Po przywitaniu ich przez dwóch burmistrzów, proszono przybyłych do sali radzieckiej, gdzie zajmowali miejsca za ogromnym, długim stołem. Obok nich siadali dwaj burmistrzowie. Następnie zjawiali się urzędnicy saliny, którzy zasiadali również przy tymże stole, jednak ze strony przeciwnej. W tym czasie przynoszono i rozkładano na stole wszystkie trzy egzemplarze tablic lennych. Niedaleko nich, przy oddzielnym niewielkim, okrągłym stole, zajmowali miejsca pisarz kamlarii oraz podpisek saliny. Natomiast za dużym stołem, pod ścianą, ustawiano długą ławę z niezbędnymi aktami, którymi opiekowali się sekretarz oraz jeden z pisarzy.

Posiedzenie otwierał krótkim zagajeniem komisarz wyznaczony przez księcia czy później — króla. Odpowiadał mu w imieniu rady syndyk miejski. Po wstępnych przemówieniach, na polecenie pisarza saliny otwierano wszystkie trzy tablice z „niemieckim źródłem” (*Deutschborn*). Równocześnie pisarz przekazywał przewodniczącemu spis posiadłości saliny, które zmieniły swoich właścicieli. Następnie na dzwonek burmistrza odzwierny udawał się do sąsiedniej sali, gdzie zgromadzili się poszczególni warzelnicy i wzywał zainteresowanych. Warzelnicy, uporządkowani według rodów, stawali po kolei przed burgrabią, prosząc o nadanie lenna, w którego posiadanie weszli w ostatnim czasie. Jeżeli wszystko było we właściwym porządku, podnosił się burgrabia i przez podanie kapelusza nadawał lenno w imieniu księcia. Gdy wszyscy członkowie danego rodu opuścili już salę, rozpoczynał swoją pracę pisarz saliny. Odwrotną stroną rylca wymazywał z trzech egzemplarzy nieaktualne już nazwiska, a następnie dokonywał wpisu nowego właściciela i lennika. Pracę jego obserwowali uważnie wszyscy, tak iż pomyłka lub fałszerstwo nie wchodziły w rachubę. Gdyby jednak do tego doszło, zawsze nowy zapis można było porównać z protokołem oraz z listą kontrolną, które prowadzili na bieżąco siedzący przy małym stole pisarz kamlarii oraz podpisek saliny. Prócz tego zachodzące zmiany rejestrowali także oddzielnie kamlarz oraz sekretarz. Czynności te powtarzały się tak długo, aż uaktualniono wszystkie egzemplarze tablic lennych. Następnie, po końcowych przemówieniach okolicznościowych, każdy z kodeksów uroczystie odnoszono do miejsca jego stałego przechowywania.

Taki sposób prowadzenia ksiąg, sięgający średniowiecza, kontynuowany był w Halle aż do 1783 r.²¹¹ Zaletą tego systemu kancelaryjnego była możliwość ciągłego aktualizowania wykazu posiadaczy, bez konieczności sporządzania coraz to nowych spisów. Osiągnano to przez używanie tabliczek woskowych. Ten materiał pisarski miał jednak zasadniczą wadę — ułatwiał popełnienie fałszerstwa. W Halle zabezpieczono się przed tą ewentualnością przez wprowadzenie trzech identycznych egzemplarzy, chronionych

²⁰⁹ J. P. v. Ludewig, o. c., s. 316–318 i 1094–1104; Vita Iustiniani atque Theodora, Augustorum nec non Triboniani, Halle 1731, s. 185 i 236; J. Ch. von Dreyhaupt, Friedrich Hondorffs Beschreibung des Salzwerks zu Halle in Sachsen, Halle 1749, s. 98–106.

²¹⁰ H. Freydank, Die Hallischen Lehntafeln, s. 426.

²¹¹ Ibidem, s. 428.

w różnych pomieszczeniach. Dodatkową gwarancją wiarygodności ksiąg było dokonywanie wpisów do wszystkich egzemplarzy tylko przez jednego pisarza i wyłącznie w obecności świadków.

Na sposoby prowadzenia ksiąg w Schwäbisch-Hall oraz w Halle patrzono dotąd jako na pewne osobliwości, właściwe środowisku salin. Jednak w świetle ustaleń dotyczących Torunia wydaje się dosyć prawdopodobne, że systemem równoległym posługiwano się w przypadku tabliczek woskowych znacznie częściej. Wypieranie tabliczek przez papier, już na przełomie XIV/XV w., a następnie zachowanie się tylko nielicznych egzemplarzy utrudnia lub wręcz uniemożliwia właściwą ocenę tego zjawiska kancelaryjnego.

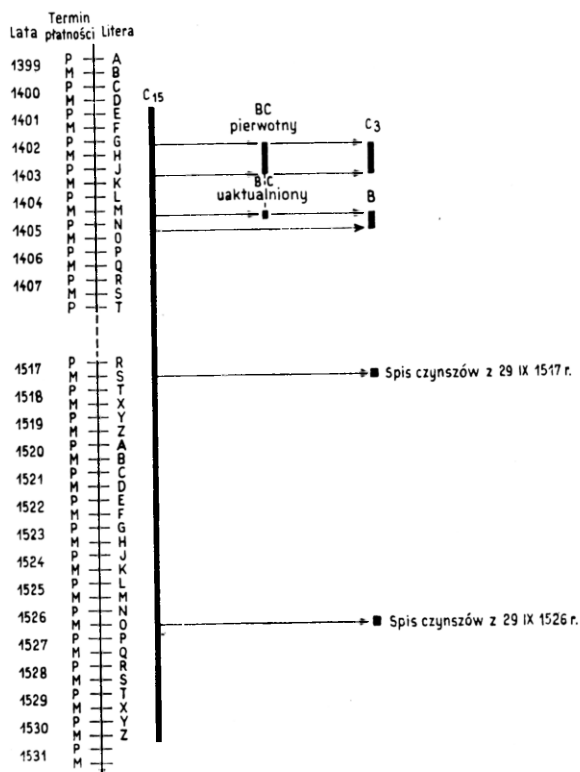
V. Uwagi końcowe

W wyniku analizy tabliczek woskowych, wyodrębnionych przez K. Górskiego i W. Szczuczkę jako dwa poliftyki B i C, z których pierwszy miał powstać w latach 1396–1398, a drugi w latach 1410/1411–1417, oraz dzięki uwzględnieniu w badaniach papierowego spisu czynszów BC dokonano następujących weryfikacji oraz ustaleń:

1. Poliftyk C tworzą w rzeczywistości pozostałości po dwóch różnych kodeksach, z których w pierwszym wypadku zachowało się piętnaście tabliczek, a w drugim trzy.

2. Pierwszy z tych kodeksów, określony przez nas jako C_{15} , powstał na przełomie 1400/1401 r. Służył on w kancelarii Starego Miasta Torunia do zbierania czynszów nieprzerwanie aż do 1530 r., kiedy wycofano z użytku wszystkie tabliczki w związku z postanowieniami tzw. edyktu krakowskiego Zygmunta Starego.

3. W 1402 r. rozpoczęto spisywanie duplikatu kodeksu C_{15} , czyli poliftyku C_3 . Przy przepisywaniu posługiwano się konceptem BC, będącym odpisem kodeksu C_{15} . Prace nad poliftykiem C_3 zostały nagle przerwane w połowie 1403 r., najprawdopodobniej z powodu uszkodzenia samego kodeksu.

Filiacja poliftyków woskowych C_{15} , C_3 i B oraz papierowych wykazów: BC, z 1517 r. i z 1526 r., prowadzonych w ramach kancelaryjnego systemu literowego i równoległego.

4. Pierwotne zapiski kodeksów C₁₅ i C₃ oraz wykazu BC wyszły spod ręki jednego pisarza. Był nim może pisarz Jakub, zmarły latem 1403 r.

5. W związku z domniemanym zniszczeniem polipytyku C₃ przystąpiono w końcu 1404 r. do wykonania nowego duplikatu kodeksu C₁₅. W tym celu ponownie wykorzystano uaktualniony tymczasem koncept BC i na jego podstawie, a także zapewne według samego polipytyku C₁₅, spisano kodeks B. Z nieznanych nam bliżej powodów polipytyk ten, będący już dziełem innej osoby, wyszedł z użycia około Wielkanocy 1405 r.

6. Powyższe ustalenia oraz analiza zapisek polipytyków pozwoliły na poznanie systemu kancelaryjnego, według którego prowadzono wspomniane kodeksy, i na wysnucie następujących wniosków:

- a) Polipytyki służące do poboru czynszów były czystopisami.
- b) Spisany na nich rejestr podatkowy składał się z poszczególnych rubryk, których pojedyncze elementy ze względu na różne znaczenie rejestrowano w polipytyku odmiennym duktem pisma.
- c) Zastosowanie tabliczek woskowych jako materiału pisarskiego stwarzało możliwość ciągłego aktualizowania rejestru przez mazania starych zapisek i nanoszenia nowych. Pozwalało to na wyjątkowo długie (polipytyk C₁₅ – 130 lat) posługiwanie się tymi spisami w kancelarii miejskiej.
- d) Materiał pisarski umożliwiał również zastosowanie do rejestracji poboru opłat specjalnego kodu literowego, w którym poszczególne litery alfabetu łacińskiego odpowiadały określonym terminom płatności.
- e) Ze względu na łatwość fałszowania zapisów na wosku zabezpieczano się przed tym dokonując wpisów do dwóch identycznych polipytyków, które zapewne przechowywano w różnych miejscach.

W obecnym stanie badań niemożliwe jest określenie czasu, kiedy w Toruniu po raz pierwszy zastosowano kod literowy i system równoległy. Wydaje się jednak najbardziej prawdopodobne, że nastąpiło to już w okresie rozkwitu kancelarii toruńskiej prowadzonej na tabliczkach woskowych, czyli w XIII stuleciu. Natomiast moment wyjścia tych systemów z użycia udało się ustalić z całą dokładnością, kodem literowym posługiwano się mianowicie aż do pierwszych dziesięcioleci XVI w. System równoległy zламаł się znacznie wcześniej, bo już w 1405 r. Najprawdopodobniej drugi polipytyk został zastąpiony okresowymi rozliczeniami (spisy z 1517 i 1526 r.) sporządzanymi na papierze, które po zdezaktualizowaniu brakowano.

OBJAŚNIENIA TEKSTOWE CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ

^aNapisane na uprzednio zatartej literze K. ^bNapisane na innej, uprzednio zatartej literze. ^cNapisane na uprzednio zatartej literze M. ^dNapisane na uprzednio zamazanym tekście, z którego czytelna jest jeszcze końcówka <i>-uor</i>. ^eWryte na uprzednio zatartym tekście. Widoczne fragmenty starych zapisów: <i>-or</i> oraz 4 kropki. ^{f, f'}Napisane na uprzednio zatartym tekście. ^{g, g'}Wosk wykruszony. ^hPoprawiane z <i>dem</i>. ⁱCyfra 3 poprawiana. ^jPrzerobione z 1401. ^kPoprawiane z 2 na 6 i odwrotnie.	^lNastępuje kilka skreślonych i całkowicie zamazanych wyrazów. ^mZatarte. ^{n, n'}Skreślone. ^oDopisane później. ^{p, p'}Nadpisane. ^qCyfra 6 poprawiana. ^{r-r'}Podkreślone niebieską kredką w XIX w. ^{s-s'}Zalane woskiem, na który przyklepiono zaginiony obecnie pergaminowy pasek z nagłówkiem. ^{t-t'}Warstwa wosku stopiona w wyniku uszkodzenia. ^uObok widoczne fragmenty zatartej litery. ^{v, v'}Tekst na nadtopionej warstwie wosku. ^wDopisane współcześnie z innymi zapiskami na marginesie.

ANEKS

Zestawienie nagłówków w politykach C₁₅, B i w wykazie BC¹

1.				
C ₁₅ , 1v	Census de mercatorio ² Pasce et Michaelis dandus	VI ^a mrc	quolibet termino	
	tres ^b marcas sortentes	Pasce ³ .		
B, 1v	Census de mercatorio Pasce et Michaelis dandus per tres ^c marcas quolibet termino			
	II mrc sortem mittentes Pasce.			
2.				
C ₁₅ , 2	d- _____		o vna_	
	marca. ^{-d4} .			
B, 2	Census de ponte nouo predicatorum ⁵ Pasce et Michaelis quolibet termino vnam			
	marcam.			
3.				
C ₁₅ , 2	d- fra _____ quolibet termino I ^e marc.. ^{-d6} .			
B, 2v	Infra waluam ⁷ quolibet termino I mrc.			
4.				
C ₁₅ , 2v	De domibus intra muros Pasche et Michaelis.			
B, 2v	Census de domibus intra muros Pas f- _____ -f8.			
5.				
C ₁₅ , 3v	⁹ -Census testamenti Ludovici Porsleger ⁹ Pasce et Michaelis ⁻⁹ .			
BC	Census testamenti Ludkonis Porsler Pasce et Michaelis.			
B, 3v	Census testamenti Lud ^h Porsleger Pasce et Michaelis.			
6.				
C ₁₅ , 3v	¹ -Census testamenti H _____ de Allen Pasce et Michaelis ⁻¹⁰ .			
BC; B, 3v	Census testamenti Henrici de Allen ¹¹ Pasce et Michaelis.			

¹ Zestawienie zawiera jedynie te nagłówki, które spisano w politykach na pierwotnej warstwie wosku. Podaje się tu tylko ujednoczoną paginację cyfrową polityków B i C₁₅, w celu ułatwienia porównań. Przypisy tekstowe na s. 158.

² Mercatorium — sukienice toruńskie wybudowane na miejscu późniejszego zachodniego skrzydła ratusza na mocy przywileju Gerharda von Hirzberg, zastępcy mistrza krajowego, z kwietnia 1259 r.; Preussisches Urkundenbuch, Politische (allgemeine) Abteilung, hrsg. v. A. Seraphim, I|2, Königsberg i. Pr. 1909, nr 75 [dalej cyt. PUB]. Por. też A. Semrau, Die Marktgebäude in der Altstadt Thorn im 13. und 14. Jahrhundert, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn [dalej cyt. Mitt. Copp. Ver.] 24 (1916) s. 3-34; T. Trzebiński, Wykaz czynszów Starego Miasta Torunia z lat około 1330, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu 10 (1936) nr 5-6 (109) s. 195, przyp. 1; E. Gąsiorowski, Ratusz Staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza, Toruń 1971, s. 23-25, 41, 47.

³ Tabliczki, s. 41 — zamiast sortentes jest solventes.

⁴ Ibidem, s. 42 — nie odczytano fragmentów tekstu.

⁵ Most Pauliński łączący Stare Miasto Toruń z klasztorem dominikańskim, wybudowany na nowo w 1386 r.; Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547, hrsg. v. A. Voigt, Mitt. Copp. Ver. 13 (1904) s. 13; T. Jasiński, Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna, Poznań 1982, s. 85.

⁶ Tabliczki, s. 42 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

⁷ Według Tabliczek, s. 37 przyp. 7: „Zapeune w Bramie Starotoruńskiej”.

⁸ Ibidem, s. 7 — zamiast intra jest infra.

⁹ Rajca Starego Miasta Torunia w 1320 r. (Ludeco Porseler); Die ältesten Zinsregister der Altstadt Thorn, hrsg. v. F. Prowe, Mitt. Copp. Ver. 39 (1931) s. 173.

¹⁰ Tabliczki, s. 73 przyp. k — nie odczytano niektórych fragmentów.

¹¹ Rajca toruński w latach 1320-1351, burmistrz w 1337 r.; Thorner Denkwürdigkeiten, s. 4; A. Semrau, Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Rathsstuhls in der Altstadt Thorn 1233-1602, Mitt. Copp. Ver. 46 (1938) s. 24; Tabliczki, s. 9 — zamiast Henrici jest Hinrici.

7.

C_{15b} 3v Censu de Swebogin¹² Pasce et Michaelis.

BC; B, 3v Censu de Swebogin Pasce et Michaelis.

8.

C_{15b} 4; Censu de turribus Pasce et Michaelis.

BC; B, 4

9.

C_{15b} 4v; Testamentum domini Gotkonis de Allen¹³ Pasce et Michaelis.

BC; B, 4v

10.

C_{15b} 4v ^{d-} Censu de gazis¹⁴

-415.

BC Censu de gazis iuxta mercatorium circumquaque videli^{j-} lapideis mutatis de nouo cum censu.B, 4v Censu de gazis iuxta mercatorium circumquaque uidelicet lapideis Pasce et Michaelis mutatis de nouo cum censu¹⁶.

¹² Swebogin — obecnie wschodnia część Fosy Staromiejskiej od ul. Kopernika do nie istniejącej ul. Ciasnej, będącej zachodnim przedłużeniem dzisiejszej ul. Panny Marii. K. G. Prätorius, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, Thorn 1832, s. 47 umiejscawiał Swebogin w pobliżu Mostu Paulińskiego. Inaczej było w średniowieczu, gdyż według itinerariów poborców podatkowych teren ten leżał: (1) między Bramą Starotoruńską a ul. Ciasną (1394 r. — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu [WAPT], kat. II, sygn. III-69, k. 6); (2) między Bramą Starotoruńską a Zaułkiem Franciszkańskim, obecnie ul. Panny Marii (1398 r. — WAPT, kat. II, sygn. III-70, k. 13). Narożny dom Stefana Fedelera w 1394 r. pisarz miejski zaliczył do ul. Ciasnej, a w 1396 r. — do Swebogin (WAPT, kat. II, sygn. III-70, k. 6). W tym ostatnim spisie Swebogin określono jako retro murum, zaś w połowie XV w.: Hynder der mauver alde thornischthor; *Verteilung von Hand- und Spanndiensten auf die Einwohner der Altstadt Thorn c. 1450-54*, w: H. Adolph, *Das Geburtshaus des Nikolaus Copernicus, Eine Widerlegung*, Mitt. Copp. Ver. 4 (1882) s. 46. Por. też T. Jasiński, o. c., s. 85. — Tabliczki, s. 37 przyp. 6: „Swebogin — zapewne sklepione przejście przy barbakanie u wylotu ulicy Starotoruńskiej”; *ibidem*, s. 78 przyp. 15: „Sklepiiony przejazd za Bramą Starotoruńską, gdzie znajdował się barbakan”.

¹³ Gotke de Allen — patrycjusz toruński, żyjący w drugiej połowie XIV w. Zapis testamentowy z 31 XII 1389 r.; *Thorner Denkwürdigkeiten*, s. 15-16. Zob. A. Semrau, o. c., s. 24-25.

¹⁴ Gaze — budy wybudowane dookoła zabudowań ratusza na podstawie przywileju Ludolfa Königa z 25 VII 1343 r.; *PUB III|2*, 1958, nr 592. Wśród sprzedających na przełomie XIV/XV stulecia udało się zidentyfikować dziesięciu kaletników, trzech krawców, jednego szewca i krawca (WAPT, kat. I, sygn. I-1081-1082). Natomiast zdaniem Wydawców były to stajnie przy ratuszu; *Tabliczki*, s. 38, przyp. 20. Ta ostatnia interpretacja jest mało prawdopodobna, gdyż w trzech źródłach na określenie stajni posłużono się wyrazem stabulum. A. Semrau, *Die Bebauung des altstädtischen Marktes zu Thorn im 13. Jahrhundert*, Mitt. Copp. Ver. 22 (1914) s. 37, który opierał się na wykazie BC, w następujący sposób odczytał i przetłumaczył ten nagłówek: „Censu de Gazis iuxta mercatorium circumquaque uidelicet lapideis muratis de nouo d. h. Zins von den steinernen Gewölben, die neben dem Kaufhause auf allen Seiten neu aufgemauert sind”. Błąd A. Semraua sprowadzał się przede wszystkim do przeczytania muratis zamiast mutatis. Natomiast według E. Gąsiorowskiego, o. c., s. 38 nagłówek ten wspomina o „sklepieniach, które dookoła całego ratusza zostały na nowo wymurowane” (w przypisie także błędnie zacytowano tekst — zamiast lapideis mutatis jest lapidei muratis).

Wszystkie stanowiska dotychczasowych badaczy pomijają jednak trzy zasadnicze fakty. Po pierwsze, że podstawowym znaczeniem wyrazu gaza, -ae, obok słowa 'chata', jest 'kram' lub 'buda'; *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, t. II, z. 1 (9), Wrocław — Kraków — Warszawa 1959, s. 217. Po drugie, że nagłówek w bezpośredni sposób nawiązuje do dokumentu Ludolfa Königa: habitacula, que dicuntur buden, circumquaque in circumferencia ipsorum mercatorii (dokument); gazis iuxta mercatorium circumquaque (nagłówek). Po trzecie, że w poliptyku C₁₅ zamazany pierwotny nagłówek zastąpiono paskiem pergaminu z napisem: czins von den buden vmmb das rathaws, co najlepiej dowodzi, jak współcześni rozumieli słowo gaza — por. wyżej s. 131. Zob. też M. Foltz, *Geschichte des Danziger Stadthaushalts, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens* 8, Danzig 1912, s. 35. W tym miejscu trzeba również sprostować panujący w historiografii pogląd jakoby budy dookoła ratusza dzierżawili biedni kramarze; E. Gąsiorowski, o. c., s. 36. Z niżej przytoczonych nagłówków wynika bowiem, że mieli oni oddzielne kramy, położone najprawdopodobniej na wyższych kondygnacjach ratusza (zob. *Aneks nr 12*).

¹⁵ *Tabliczki*, s. 47 — nie odczytano fragmentów tego nagłówka.

¹⁶ *Ibidem*, s. 10 — zamiast lapideis jest lapidee.

11.

C₁₅, 5 $k - \frac{\quad}{\quad} - k$.BC Sub testudine¹⁷ Pasce et Michaelis.

B, 5v Sub testudine.

12.

C₁₅, 5v^d-Census pauperum institorum¹⁸ $\frac{\quad}{\quad}$ ^{-d19}.

BC Census pauperum institorum per mediam mrc Pasce et Michaelis bis mittentes sortem.

B, 5v Census pauperum institorum per mediam Pasce et Michaelis bis mittentes sortem.

13.

C₁₅, 6Dy feygnerynne²⁰ Pasce et Michaelis tunc mittentes sortem.BC Dy feygenerynne Pasce et Michaelis tunc mittentes sortem vacat^l.

B, 6 Dy feygenerynne per 1/2 mrc vacat Pasce et Michaelis.

14.

C₁₅, 6Census pellificum²¹ Michaelis per marcam simul in vno termino tunc mittentes sortem²².

BC Census pellificum Michaelis per marcam simul dandus vno termino tunc mittentes sortem.

B, 6 Census pellificum per marcam Michaelis simul dandus vno termino tunc mittentes sortem²³.

15.

C₁₅, 6v^d-Census vendencium thelam²⁴ Pasce $\frac{\quad}{\quad}$ ^{-d25}.BC Census vendencium thelam^m Pasce et Michaelis "termino quolibet" per fertonem dandus tunc sortentes.B, 6v Census vendencium telam Pasce et Michaelis dandus quolibet termino per fertonem tunc eiam sortentes²⁶.

¹⁷ Poddasze ratusza. Natomiast według Wydawców: „Może sklepienie przy Bramie Chełmińskiej, inne niż Swebogen”; *Tabliczki*, s. 38, przyp. 22. Poglądowi temu jednak przeczy *itinerarium poborcy czynszów*. Mianowicie od nagłówka dziesiątego aż do osiemnastego wszystkie pozycje czynszowe dotyczą zabudowań ratusza. Pobieranie opłat rozpoczynano od bud dookoła ratusza (de gazis), a następnie od najwyższych kondygnacji przechodzono stopniowo ku niższym (por. niżej przyp. 21 i 24), aż w końcu do piwnic włącznie.

¹⁸ Biedni kramarze — por. przyp. 14.

¹⁹ *Tabliczki*, s. 49 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

²⁰ *Stoiska sprzedawczyń fig w obrębie zabudowań ratusza* — por. s. 124 przyp. 106.

²¹ *Kramy kuśnierzy określone w wykazie czynszów z około 1330 r. jako loca pellificum super consisterio*; T. Trzebiński, o. c., s. 195. Por. też E. Gąsiorowski, o. c., s. 35.

²² *Tabliczki*, s. 50 — zamiast termino tunc mittentes jest anno tunc mitentes.

²³ *Ibidem*, s. 13 — zamiast mittentes jest mittentur.

²⁴ *Stoiska sprzedawczyń płótna określone w wykazie czynszów z około 1330 r. jako loca dominarum, que incidunt telam in consisterio*; T. Trzebiński, o. c. 195; *Thornor Denkwürdigkeiten*, s. 148; E. Gąsiorowski, o. c., s. 35 i 41.

²⁵ *Tabliczki*, s. 51 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

²⁶ *Ibidem*, s. 13 — zamiast eiam sortentes jest erant sortentes [sic].

16.

C₁₅, 6v ^{d-} _____ institorum²⁷ Pasce et Michaelis _____ ^{-d28}.

BC Census institorum Pasce et Michaelis dandus quolibet termino 1 1/2 mrc annuatim 3 mrc sortentes Pasce.

B, 7 Census institorum Pasce et Michaelis dandus per tres mrc quolibet termino 1 1/2 mrc sortentes Pasce²⁹.

17.

C₁₅, 7v Census pistorum³⁰ Pasce et Michaelis quolibet termino 1/2 fertonem bis^o mittentes sortem et sunt xlii scampna³¹.

BC Census pistorum Pasce et Michaelis dandus quolibet termino 1/2 fertonem bis mittentes.

B, 7v Census pistorum Pasce et Michaelis quolibet termino per medium fertonem dandus bis mittentes sortem³².

18.

C₁₅, 8 Census de cellariis³³ Pasce et Michaelis dandus.

BC; B, 8

19.

C₁₅, 8 Census carnificum³⁴ ^{p-}Pasche et Michaelis quolibet ^{-p} termino ^{q-} _____ ^{-q}.BC Census carnificum Pasce et Michaelis quolibet termino 1/2 1^p marcam mittentes sortem Pasce.

B, 8v Census carnificum Pasce et Michaelis quolibet termino mediam marcam Pasce mittentes sortem.

20.

C₁₅, 9 ^{r-}De fartoribus^{-r35}.

BC De fartoribus.

B, 9v De fartoriis.

21.

C₁₅, 9 ^{s-} _____ ^{-s}.BC; B, 9v Census ante portam scole³⁶ Pasce et Michaelis.

²⁷ Czynsz kramarzy z miejsc sprzedaży wzniesionych wraz z ławami chlebowymi na podstawie przywileju Konrada von Thierberg, zastępcy mistrza krajowego Prus z 5 IX 1274 r.; PUB I|2, nr 323: dedimus in eadem civitate apotecas institorum vulgariter Creme dictas, scampna eciam pistorum. Budynek ten znajdował się na obszarze dzisiejszego wschodniego skrzydła ratusza; E. Gąsiorowski, o. c., s. 25–27 i 40; por. T. Trzebiński, o. c., s. 195.

²⁸ Tabliczki, s. 51 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

²⁹ Tabliczki, s. 14 — dodano między quolibet i termino wyraz anno, którego nie ma w oryginale.

³⁰ Czynsz piekarzy z ław chlebowych — por. przyp. 27.

³¹ Tabliczki, s. 53 — zamiast termino — mittentes — XLII jest anno — mitentes oraz illa.

³² Tabliczki, s. 15 — zamiast medium jest mediam [sic].

³³ Piwnice pod ratuszem; por. E. Gąsiorowski, o. c., s. 41, 45–47. Tabliczki, s. 53 — brak dandus.

³⁴ Czynsz rzeźników z jatek położonych między ul. Szeroką a kościołem św. Jana; Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428, wyd. K. Kaczmarczyk, Fontes 29, Toruń 1936, nr 612; S. Herbst, Toruńskie cechy rzemieślnicze, Toruń 1933, s. 107–108. Jatki, będące zapewne najstarszymi urządzeniami targowymi miasta, stanowiły początkowo własność zakonu krzyżackiego, który zrzekł się ich na rzecz miasta w 1309 r. w zamian za wieś Srebrniki; PUB, I|2, 1909, nr 909. Natomiast Wydawcy przypuszczają, że rzeźnicy mieli jatki między murami miejskimi a Wisłą; Tabliczki, s. XIX.

³⁶ Czynsz z rzeźni, z których jedna położona była nad Wisłą koło żurawia, a druga na Mokrem; S. Herbst, o. c., s. 106; T. Trzebiński, o. c., s. 196, przyp. 1. Tabliczki, s. 55 — nagłówek nie odczytany.

³⁶ Brama Szkolna — zamykała od strony południowej dzisiejszą ul. Łazienną. Bliżej o tym zob. T. Jasiński, o. c., s. 91–92, 94.

22.
*C*₁₅₃ 9*v* ^t-Census de stubis balnei³⁷ Pasce et Michaelis^{-t38}.
BC; *B*, 10 Census de stubis balnei Pasce et Michaelis.
23.
*C*₁₅₃ 9*v* ^g-Piscatores retro balneum Pasce et Michaelis^{-g39}.
BC Retro balneum Pasce et Michaelis piscatores.
B, 10 Piscatores retro balneum Pasce et Michaelis.
24.
*C*₁₅₃ 9*v* ^k- ^{-k}.
BC Tendicula⁴⁰.
25.
*C*₁₅₃ 10 Census piscatorum horreum⁴¹ ciuitatis Pasce et Michaelis quilibet 14 1/2 sc.
 dabit annuatim ex eo quod aree ipsius fuerunt amplificate anno octuagesimo quinto.
BC Census piscatorum prope horreum ciuitatis Pasce et Michaelis quilibet 14 1/2 sc.
 dabit annuatim ex eo quod aree ipsius fuerunt amplificate anno lxxx quinto.
B, 10 Census piscatorum prope horreum ciuitatis Pasce et Michaelis quilibet 14 1/2 sc.
 dabit annuatim ex eo quod aree ipsius fuerunt amplificate anno lxxxv⁴⁰.
26.
*C*₁₅₃ 10 Isti piscatores dabunt quolibet termino vnum fertonem^{u-u} de area Pasce et Michaelis.
BC; *B*, 10*v* Isti piscatores dabunt quolibet termino vnum fertonem de area Pasce et Michaelis.
27.
*C*₁₅₃ 10*v* Census ortorum iuxta hospitale⁴² Pasce et Michaelis.
BC; *B*, 10*v*
28.
*C*₁₅₃ 10*v* Census de domibus laterum⁴³ Michaelis dandus vm⁴⁴.
BC De domibus laterum Michaelis dandus vmee.
B, 10*v* De domibus laterum Michaelis dandus vme.

³⁷ Czysnz z łaźni położonych przed Bramą Szkolną; *ibidem*, s. 91-92.

³⁸ Tabliczki, s. 56 — nie odczytano nagłówka.

³⁹ Czysnz rybaków z Zaulka Łaziebnego położonego nad Wisłą w pobliżu Bramy Szkolnej i Żeglarskiej, niedaleko garbuza. Występujące tu osoby zostały w księdze szosu z 1394 r. określone jako pistores. Na tej podstawie T. Jasiński, o. c., s. 91-93 zidentyfikował je z członkami cechu hokinbecker vor der stad. Pogląd ten, wobec wymowy trzech nagłówków, należy obecnie zrewidować.

⁴⁰ Ramy sukiennicze przed Bramą Żeglarską; T. Jasiński, o. c., s. 33, 94-95.

⁴¹ Czysnz rybaków z działek w pobliżu dworu miejskiego, położonego między Bramą Starotoruńską a Krzywą Wieżą; WAPT, Zbiory kartograficzne, sygn. nr 283, T. 471 — Plan miasta Torunia (1793), Aa.

⁴² Szpital św. Ducha nad Wisłą; zob. G. Falkowski, Dzieje toruńskiego szpitala św. Ducha w średniowieczu, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 27 (1979) nr 1, s. 3-15; T. Jasiński, o. c., s. 27-29, 54.

⁴³ Cegielnia nad Wisłą, położona na zachód od miasta; zob. T. Jasiński, o. c., s. 35, 97-99.

⁴⁴ Tabliczki, s. 58 — zamiast vm (por. M. Lexers, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Leipzig 1974, s. 243 — umbe, umme, ümbe, ümme, ump, umb, um) jest unum.

29.

*C*₁₅, 11; *B*, 11 De tempe⁴⁵ vineis et agris Martini dandus.
BC De tempe et^p vineis et agris Martini dandus.

30.

*C*₁₅, 11
BC; *B*, 11 Subscripti per fertonem de pratis.

31.

*C*₁₅, 11*v*
B, 11*v* Censu nouus ex opposito fartorii Pasce et Michaelis orti et horrea.
BC Censu nouus ex opposito fartorii Pasce et Michaelis ^v-orti et horrea^{-v}.

32.

*C*₁₅, 12;
BC; *B*, 12 Censu ante portam culmensensem⁴⁶ Pasce et Michaelis.

33.

*C*₁₅, 12 ^{w-} _____ ^{-w}et ad testamentum Henrici
de Mendin⁴⁷ assignatus circa sanctum Laurentium⁴⁸ Pasce et Michaelis.
BC Censu a Petro Russen⁴⁹ emptus per ciuitatem ^{x-}et ad testamentum Henrici^{-x}
^{y-}de Menden^{-y} assignatus circa sanctum Laurentium Pasce et Michaelis.
B, 12*v* [*Wosk wykruszony z calego pola*].

34.

*C*₁₅, 12*v* ^{Bz-} _____ ^{-z}chaelis⁵⁰.
BC; *B*, 12*v* Bude magne⁵¹ 16 sc. Pasce et Michaelis.

35.

*C*₁₅, 12*v* ^{aa-} _____ Pasce et Michaelis^{-aa52}.
BC Bude parue⁵³ 8 sc. ^{l-}Pasce et Michaelis^{-l}.
B, 12*v* Bude parue octo sc. Pasce et Michaelis.

⁴⁵ *Dzisiejsza Dolina Marzeń. Bliżej o znaczeniu tego terminu i o osadnictwie na tym obszarze w średniowieczu* por. T. Jasiński, o. c., s. 34–35, 102. *Tabliczki*, s. 22 i 59 — zamiast *tempe* jest *tempore*.

⁴⁶ *Brama Chelmińska*; zob. T. Jasiński, o. c., s. 105 n.

⁴⁷ Nie występuje w innych źródłach. *Tabliczki*, s. 62 — zamiast *Henrici* jest *Hinrici*.

⁴⁸ Kościół św. Wawrzyńca przed Bramą Chelmińską, pierwotnie kaplica szpitala św. Ducha, a od 1349 r. filia kościoła parafialnego św. Jana; por. T. Jasiński, o. c., s. 28–29, 51.

⁴⁹ *Petrus Russe, I 1320 — rajca, II 1379–1411 — rajca i burmistrz*; A. Semrau, *Katalog*, s. 87.

⁵⁰ *Tabliczki*, s. 62 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

⁵¹ *Wielkie i małe kramy przed Bramą Chelmińską, które wówczas dzierżawili najczęściej szewcy z przedmieść*; por. T. Jasiński, o. c., s. 105. Natomiast Wydawcy przypuszczają, że budy te znajdowały się na Starym Rynku; *Tabliczki*, s. XIX i XL.

⁵² *Ibidem*, s. 62 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

⁵³ *Por. przyp. 51.*

36.
*C*₁₅, 13 k- _____ -k.
BC Censu currificum⁵⁴ quolibet termino 1 fertonem Pasce et Michaelis.
B, 13 Censu currificum quolibet termino vnum fertonem Pasce et Michaelis.
37.
*C*₁₅, 13 k- _____ -k.
BC; *B*, 13 Retro currifices⁵⁵ quolibet termino fertonem Pasce et Michaelis.
38.
*C*₁₅, 13;
BC; *B*, 13 Censu circa sanctum Georgium⁵⁶ et retro Pasce et Michaelis dandus.
39.
*C*₁₅, 13*v* Censu ^{g-}_____ ai Sen^{-gfftelebin}⁵⁷ emptus pro 18to marcas et pro tunna ceruisia⁵⁸ Pasce et Michaelis.
BC Censu de orto Nicolai Senftelebin emptus pro 18 mrc et pro tunna ceruisie Pasce et Michaelis.
B, 13*v* Censu de orto Nicolai Senftelebin emptus pro 18to mrc et vna tonna ceruisie Pasce et Michaelis.
40.
*C*₁₅, 14 ^{g-}C _____ lla P _____ cal _____ Michaelis^{-g59}.
BC Censu in Villa Polonicali⁶⁰ Pasce et Michaelis.
B, 14 ^{ab-}_____ -^{ab} Pasce et Michaelis⁶¹.

⁵⁴ Czynnz kołodziejów; por. bliżej T. Jasiński, o. c., s. 106. *Tabliczki*, s. 25 — zamiast currificum jest carnificum. Z tego względu Wydawcy identyfikują ten czynsz z kramami rzeźników między murami miejskimi a Wisłą. Podobnie również W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 42.

⁵⁵ Zaulek Kołodziejski położony przed Bramą Chełmińską; por. T. Jasiński, o. c., s. 106, przyp. 145. *Tabliczki*, s. 25 — zamiast currifices jest carnifices.

⁵⁶ Kościół św. Jerzego obok szpitala dla trędowatych na Przedmieściu Chełmińskim; zob. G. Falkowski, *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, *Rocznik Toruński* 12 (1977) s. 155–186; T. Jasiński, o. c., s. 30–31, 35, 54–57, 104–105. Pod nagłówkiem tym we wszystkich trzech wykazach wymieniono czynsz de capella. T. Jasiński, o. c., s. 56–57, zidentyfikował podatek ten z opłatą z kaplicy Rockendorffów, która jego zdaniem położona była w pobliżu kościoła św. Jerzego. Nie znający tych zapisów A. Semrau, *Forschungen zur Baugeschichte der Johanniskirche in Thorn von 1250 bis 1500*, *Mitt. Copp. Ver.* 21 (1913) s. 32–34 dowodził na podstawie innych źródeł, że kaplica Rockendorffów to kaplica Bożego Ciała w kościele parafialnym św. Jana. Z indeksu edycji (*Tabliczki*, s. 227) wynika natomiast, że Wydawcy uznali ją za kaplicę kościoła św. Jerzego. Jednak w świetle innych źródeł (*Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, *Fontes* 55, 1964, s. 264; *Wykaz prebend kościelnych Torunia z 1541 roku*, wyd. K. Górski, M. Gołombowski, *Zapiski Historyczne* 42, 1977, z. 4, s. 166) nie ulega wątpliwości, że wspomniany czynsz de capella jest podatkiem z prebendy, należącej do kaplicy Rockendorffów przy ołtarzu św. Michała w kościele św. Jana. Por. też B. Schmid, *Die gotischen Bildwerke der St. Johanniskirche*, *Mitt. Copp. Ver.* 19 (1911) s. 4–5 oraz *Tabliczki*, s. 92.

⁵⁷ Mieszczanin z Nowego Miasta Torunia, wymieniony w wykazie czynszów z około 1322 r. *Die ältesten Zinsregister*, s. 166. W 1360 r. określony jako rajca Nowego Miasta Torunia; *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, hrsg. v. C. P. Woelky, Danzig 1887, nr 307. *Tabliczki*, s. 65 — odczytano cały tekst zalany woskiem.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 65 — zamiast pro 18to marcas et pro tunna ceruisia jest pro 44to marcas et pro termino.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 65 — nie odczytano fragmentów nagłówka.

⁶⁰ *Wiś Polska* — w pobliżu północnego odcinka murów Nowego Miasta Torunia; zob. T. Jasiński, o. c., s. 21, 35, 107 n.

⁶¹ *Tabliczki*, s. 26 — nie zaznaczono, że tekst ten jest fragmentem nagłówka.

41.
*C*₁₅, 14*v* Censu testamenti domine Sostynne⁶² in Villa Polonicali Pasce et Michaelis dandus.
BC; *B*, 14*v* Censu testamenti domine Sostynne in Villa Polonicali Pasce et Michaelis.
42.
*C*₁₅, 15; Censu a canonicis⁶³ emptus Martini dandus.
BC; *B*, 15
43.
*C*₁₅, 15*v* ^o-Censu de vineis mensuratis⁶⁴ an^ono lxxvi^{to} Pasce et Michaelis dandus.
BC; *B*, 15*v* Censu de vineis mensuratis anno lxxvi^{to} Pasce et Michaelis dandus.
44.
*C*₁₅ [Następne tabliczki zaginęły].
 Wyciąg Schabernack⁶⁵.
 z *C*₁₅
 z 1517 r.
BC Schabernak.
B, 18–19*v* [Wosk wykruszony].
45.
 Wyciąg Von alden weyngarten⁶⁶.
 z *C*₁₅
 z 1517 r.
BC Censu ^x-de vineis antiquis^{-x} Pasce et Michaelis.
B, 18–19*v* [Wosk wykruszony].
- 46a.
BC Vinee Kelle Parua Mokra⁶⁷. Censu testamenti domini Johannis Melencz⁶⁸ dandus Martini.
47.
BC Censu in Mokra primo de mansis⁶⁹.
B, 19*v*, 20 [Nagłówek wykruszony, zachowane fragmenty poszczególnych pozycji podatkowych].
48.
BC De mansis Hermanni circa Waluam⁷⁰.
B, 20 [Nagłówek wykruszony, zachowane fragmenty poszczególnych pozycji podatkowych].

⁶² Zob. Thorner Denkwürdigkeiten, s. 21.

⁶³ Zapewne kanonicy kapituły chełmińskiej; por. Tabliczki, s. XIX.

⁶⁴ Winnice wymierzone w 1376 r. rozciągały się na północ od zabudowań wsi Duże i Małe Mokre; por. T. Jasiński, o. c., s. 118–119. Tabliczki, s. 68 — nie odczytano niektórych fragmentów nagłówka.

⁶⁵ Parcela z niewielkim drewnianym domkiem i ogrodem; por. F. Schultz, Die Stadt Kulm im Mittelalter, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins 23 (1888) s. 217.

⁶⁶ Stare Winnice położone na północ od wsi Małe Mokre; zob. T. Jasiński, o. c., s. 118–119.

⁶⁷ Winnice Kelle we Wsi Małe Mokre; zob. ibidem, s. 118–119.

⁶⁸ Nie występuje w innych źródłach.

⁶⁹ Czynnosc z ról w Dużym Mokrem; zob. ibidem, s. 36, 120.

⁷⁰ Mieszczanin toruński, zmarł przed 21 XI 1308 r. W wykazach czynszów Starego Miasta Torunia z około 1318 i 1322 r. pod nagłówkiem censu mansorum de Mucra wymieniona została m. in. relicta Hermanni circa walvam 1 m. de mansis. Zob. Die ältesten Zinsregister, s. 163 i 170, przyp. 21.

49.
BC Census antique scultetisse⁷¹.
B, 20, 20v [Wosk wykruszony].
50.
De ortis⁷² — według poliptyku A.
BC [Dalsze karty zaginęły].
B, 21, 21v [Nagłówek wykruszony, zachowane fragmenty poszczególnych pozycji podatkowych].
51.
B, 22 Census de Rorwezín⁷³ quorum 12 sunt ^{ab-}_____ ^{-ab} quelibet pars dat 1 marcám et duos ^{ab-}_____ [M]^{-ab}artini et pars quelibet habet X iugera⁷⁴.
52.
B, 22 Census per dominum Albertum Swarczen⁷⁵ ad usum Sancti Georgii⁷⁶ assignatus.
53.
B, 22 Schabernak⁷⁷.
- 46b.
B, 22v Census testamenti domini Johannis Mel^{ab-}_____ ^{-ab78} in Parua Kelle.
54.
B, 22v ^{ac-}Anno domini M^oCCC^oXCIIII^{to-ac} [Następuje nota].
55.
B, 22v ^{ac-}Villa Mokra 1/2 mrc de 4 iugeris agrorum ut supra^{-ac}.
56.
B, 22v Testamentum domine Sostynne⁷⁹ in Magna Mokre Martini dandus.
57.
B, 23 ^{ad-}[In Parva Mockra]^{-ad}.
58.
B, 23v ^{ab-}[Ciu]⁻ abitas tenetur dare singulis annis⁸⁰ — —.
59.
B, 24 Famulis turrium cuilibet tres marcas videlicet in medio singulorum quatuor temporum 9 sc. cuilibet⁸¹.

⁷¹ W wykazie czynszów z około 1322 r. wśród opłat za łany na Mokrem znajduje się następująca zapiska: Nota, quod Petrus antiquus scultetus de Mukera tenetur solvere singulis annis civitati Thorun 2 m. census in festo beati Martini de censu puerorum relicte antiqui sculteti, quas civitas suis comparavit denariis, quas dabit tamdiu, quousque ipsas valeat redimere; *ibidem*, s. 170.

⁷² Czysz z ogrodów na Mokrem; zob. *ibidem*, s. 167; *Tabliczki*, s. 85 i 93; T. Jasiński, o. c., s. 119–120.

⁷³ Łąki na Mokrem, wydzierżawione po raz pierwszy w 1347 r.; *PUB IV*, nr 233; *Die ältesten Zinsregister*, s. 173; T. Jasiński, o. c., s. 120.

⁷⁴ *Tabliczki*, s. 33 — między duos a Martini odczytano schilling na podstawie odpisu z 1953 r.

⁷⁵ Nie występuje w innych źródłach.

⁷⁶ Zob. przyp. 56.

⁷⁷ Zob. przyp. 65.

⁷⁸ Zob. przyp. 68. *Tabliczki*, s. 34 — podano próbę rekonstrukcji wykruszonego tekstu: Mel[antz?].

⁷⁹ Zob. Thorner *Denkwürdigkeiten*, s. 21.

⁸⁰ Zobowiązania miasta z tytułu testamentu Heilmanna Drybechera z 1340 r. — *PUB III/1*, 1944, nr 325; G. Falkowski, *Toruński szpital*, s. 173–174.

⁸¹ *Tabliczki*, s. 35 — zamiast tres marcas jest tress marcass.

Przypisy tekstowe do Aneksu

- ^aNapisane na wcześniej zatartym tekście, z którego widoczna jest końcówka -or oraz cztery kropki, najprawdopodobniej po czwórce rzymskiej.
- ^bNapisane na wcześniej zmażanym tekście.
- ^cNapisane na uprzednio zatartym tekście, z którego widoczna jest końcówka -uor.
- ^{d-d}Wosk stopiony w wyniku mazania rozgrzanym prętem; tekst częściowo czytelny.
- ^eJedynka rzymska mogła być pierwotnie przekreślona (= 1/2).
- ^{f-f}Tekst zatarty.
- ^{g-g}Ślady po odklejonym nagłówku pergaminowym.
- ^hNastępuje skrót oznaczający suspensję.
- ⁱ⁻ⁱTekst zalany woskiem, na którym przyklejony był nagłówek pergaminowy.
- ^{j-j}Zaklejone papierem w XIX w. w trakcie konserwacji.
- ^{k-k}Wosk całkowicie stopiony w wyniku mazania rozgrzanym prętem. Tekst nieczytelny, widoczne jednak ślady po piśmie kodeksowym podniesionym, typowym dla nagłówków.
- ^{l-l}¹Dopisane później.
- ^mNastępuje skreślone Michaelis.
- ⁿ⁻ⁿPowtórzone po dandus.
- ^oPoprawiane.
- ^{p-p}²Skreślone.
- ^{q-q}Pierwotny tekst zatarty i powtórnie zapisany.
- ^{r-r}Wosk całkowicie stopiony w wyniku mazania rozgrzanym prętem; tekst czytelny przy odpowiednim oświetleniu.
- ^{s-s}Zaklejone paskiem pergaminowym z napisem: Vor dem schultore of Ostern und Michaelis.
- ^{t-t}Odczytano na podstawie fragmentów liter wystających spod paska pergaminowego z napisem: Czins von den badstoben of Ostern und Michaelis.
- ^{u-u}Dopisane gut.
- ^{v-v}Nadpisane nad skreślonym tekstem: ortorum et horrorum.
- ^{w-w}Zaklejone paskiem pergaminowym z tekstem: Czins gekouft von Peter Rewsen of Ostern und Michaelis.
- ^{x-x}Podkreślone niebieską kredką w XIX w.
- ^{y-y}Podkreślone zieloną kredką w XIX w.
- ^{z-z}Zaklejone paskiem pergaminowym z napisem: Grose buden 16 sc. of Ostern und Michaelis.
- ^{aa-aa}Zaklejone paskiem pergaminowym z tekstem: Cleyne buden 8 sc. of Ostern und Michaelis. Dwa wyrazy odczytano na podstawie fragmentów liter wystających spod paska.
- ^{ab-ab}Wosk wykruszony.
- ^{ac-ac}Napisane zwykłym duktem, a nie pismem kodeksowym podniesionym.
- ^{ad-ad}Na podstawie odpisu K. Górskiego z 1953 r. Obecnie wosk całkowicie wykruszony.

Das Buchstaben- und Parallelsystem der Wachspolyptycha in der Kanzlei der Altstadt Thorn

Im Staatlichen Wojewodschaftsarchiv Toruń wird eine der größten Wachstafelsammlungen Europas aufbewahrt. Sie zählt 128 Brettchen. Diese bisher kaum verwertete Sammlung wurde von Karol Górski und Witold Szczuczko veröffentlicht (siehe bibliographische Angaben S. 105). Die Edition regte die Autoren der vorliegenden Abhandlung dazu an, das Kanzleisystem zu erforschen, in dessen Rahmen die Eintragungen in die Wachstafeln vorgenommen wurden.

Die Autoren beschränkten sich aus verschiedenen Gründen auf die Tafeln der Altstadt Thorn und ließen die Kanzleierzeugnisse der Neustadt unberücksichtigt. In ihren Forschungen stützten sie sich ausschließlich auf die Originaltafeln.

Die Thorner Wachstafeln, die gegenwärtig aus losen Bündeln oder einzelnen Brettchen zusammengesetzt sind, stellten ursprünglich mehrere Polyptycha oder Kodizes dar. Davon haben nach der Meinung der Verfasser zwei Polyptycha — von den Editoren mit B und C bezeichnet — zusammen mit dem in der Edition unbenutzten auf Papier geschriebenen Zinsregister (im erwähnten Archiv: Kat. II Sign. III 71 — im weiteren als BC zitiert) eine für die Rekonstruktion des Kanzleisystems und der ursprünglichen Gliederung grundlegende Bedeutung. Alle drei Quellen sind Steuerregister der Altstadt Thorn. Die einzelnen Steuereintragen dieser Register bestehen aus: (1°) der Überschrift, die die Bedingungen des Zinses angibt; (2°) dem Verzeichnis der Steuerzahler; (3°) den weiteren Notizen, falls die Pacht mit besonderen Bedingungen gesichert war, und (4°) aus einer lateinischen Minuskel oder Majuskel, die fast neben jedem Steuerzahler eingezeichnet war.

Die Entstehung des Polyptychons B wurde von den Editoren mit 1396–1398 bestimmt. Die erste Jahreszahl ergibt sich nach ihrer Meinung daraus, daß in dem Polyptychon das Testament einer gewissen *domine Sosyne* aus dem Jahre 1396 genannt wird. Dagegen ergibt sich die zweite Jahreszahl aus dem Vergleich der in den Kodizes erfaßten Personen mit den angeblich aus dem Jahre 1398 stammenden Verzeichnissen der Thorner Bürger, die zur Teilnahme an den Kriegszügen des Deutschen Ordens auf

Gotland verpflichtet waren. Eine gründlichere Analyse des Testaments zeigte jedoch, daß seine Aufstellung kein Anfangsdatum für die Niederschrift des Polyptychons B darstellen kann, da man sich in demselben Testament auf eine frühere Eintragung *in die Stadt Tafeln* beruft. Auch das Jahr 1398 ist als Schlußdatum nicht haltbar, weil: (1°) die erwähnten Bürgerlisten in Wirklichkeit aus dem Jahre 1400 stammen; (2°) das Auftreten der einzelnen Personen in den Steuerregistern als Zeitkriterium unzuverlässig ist, da häufig bereits Verstorbene (z. B. bei den Erbrenten) in den Registern eingetragen waren.

Die Autoren stimmen auch darin nicht mit den Editoren überein, daß das Polyptychon C in den Jahren 1410/1411–1417 entstanden sein soll. Der erste Termin ergab sich für die Editoren aus der Verdoppelung des Zinses für die Gewandkammern, die der Vergleich des Polyptychon C mit der analogen Eintragung im Polyptychon B zeigt. Die Editoren sind der Meinung, daß dies eine Folge der Geldentwertung war, die durch den Krieg Polens mit dem Ordensstaat verursacht wurde. Die Autoren haben jedoch den Beweis erbracht, daß die Summen in den beiden Kodizes auf vorher ausgetilgte Ziffern eingetragen wurden. In dem Polyptychon C wurden sie mehrmals aktualisiert — das letzte Mal 1451; dies stand jedoch mit der Entstehung der Quelle in keiner Verbindung. Die Autoren der Abhandlung lehnen auch das Jahr 1417 als Schlußdatum ab, da das Auftreten von Personennamen in den Registern — wie bereits oben erwähnt — kein sicheres Kriterium ist.

Mit der Ablehnung der Behauptungen der Editoren, kamen die Autoren zu der Überzeugung, daß die genauere Zeitbestimmung für die Entstehung der Polyptycha B und C, sowie für die Niederschrift des von deutschen Forschern bisher auf 1400 datierten Registers BC nur dann möglich sein wird, wenn die Bedeutung der neben den Steuerzahlern auftretenden Buchstaben geklärt wird. Die Editoren vertraten die Ansicht, daß diese Buchstaben mit den Manualen und Registern in Verbindung stehen, in die der Inhalt der Wachstafeln übertragen wurde. Dagegen gestand F. Techen, der Herausgeber der Wachstafeln des Wismarschen Ratsarchivs (1919), auf denen ein ähnliches System angewandt wurde, daß er dessen Bedeutung nicht zu klären vermochte.

Unbeachtet blieb jedoch bisher die Tatsache, daß es sowohl auf den Tafeln aus Thorn als auch auf einem Teil der Tafeln aus Wismar, auf denen man sich des Buchstabensystems bediente, an irgendwelchen Informationen über die Entrichtung der Steuern fehlte, was doch der Hauptgrund dazu war, solche Register zu führen. Die Autoren der Abhandlung stellten ebenfalls fest, daß die Buchstaben — von den Editoren übrigens unbemerkt — mit der Zeit geändert wurden, ähnlich wie die Jahreszahlen in den analogen Wachstafeln aus Danzig und anderen Städten. Aufgrund dieser Tatsache wurde die Vermutung aufgestellt, daß die lateinischen Majuskeln und Minuskeln, die neben den Namen der Steuerzahler auftreten, bestimmte Termine der Zinszahlung kennzeichnen.

Um diese Hypothese zu überprüfen, stellten die Autoren eine Liste aller Buchstaben aus dem Polyptychon B auf, das die verhältnismäßig einheitlichste Quelle aller analysierten Wachstafeln darstellt. Es stellte sich heraus (siehe S. 118), daß in diesem Kodex der Buchstabe *M* am häufigsten auftritt (360mal) und an zweiter Stelle *N* (191mal). Die übrigen Zeichen des Alphabets kommen vereinzelt vor und — im Gegensatz zu *M* und *N* — meistens mit den Zusätzen *vacat* oder *resignavit*. In Anlehnung an diese Tatsache gingen die Autoren von der Voraussetzung aus, daß der Buchstabe *M* im Polyptychon B den letzten allgemeinen Zahlungstermin angibt, wobei ein Teil der Steuerzahler die Steuer auch zum nächsten Termin bezahlen vermochte. Dieser Termin war mit *N* gekennzeichnet.

Die Verbindung der einzelnen Buchstaben mit bestimmten Zahlungsterminen war dank der Eintragungen möglich, die die künftigen Fälligkeitstermine des ersten zu zahlenden Zinses angaben. Der früheste Termin — Ostern 1405 — wurde versuchsweise mit *N* verbunden, dem im Alphabet folgenden Buchstaben nach *M*, der dem letzten allgemeinen Fälligkeitstermin entspricht. Da fast alle Überschriften zwei Termine der Steuererhebung im Jahr anführen — nämlich Ostern und Michaelis — nahm man an, daß für ihre Bezeichnung zwei Buchstaben gebraucht wurden. Unter Berücksichtigung dieses Prinzips wurde eine Konkordanz der Buchstaben und Zahlungstermine für das Polyptychon B aufgestellt (siehe Tafel auf S. 119). Bestätigt wurde die Richtigkeit dieser Aufstellung sowohl durch die datierten Pachtverzichte (Eintragungen mit *resignavit*), als auch durch die Auswahl der Buchstaben für die nur einmal im Jahr gezahlten Zinse (z. B. nur zu Michaelis). Ferner ergab sich, daß —

— ähnlich wie die analogen Systeme in der damaligen Komputistik — der im Kodex B angewandte Buchstabenschlüssel ein sich wiederholendes System darstellte: nach Ausschöpfung aller Buchstaben des Alphabets (d. h. nach *Z*) folgte wieder der Buchstabe *A* usw.

Die Analyse der Eintragungen des Polyptychons B, sowie anderer Quellen, in denen auch Buchstabenschlüssel angewandt wurden, bewies, daß die einzelnen Buchstaben immer denselben Termini entsprachen (z. B. bedeutete *A* nur Ostern). Dieses Prinzip war jedoch nur bei einer geraden Zahl der Alphabetzeichen durchführbar. Das lateinische Alphabet im Mittelalter hatte bei der Identität von *I* und *J* sowie *U* und *V* 23 Buchstaben. Im Zusammenhang damit mußte man auf ein Zeichen verzichten, sehr wahrscheinlich *U* bzw. *V*, das sicherlich zur Bezeichnung der offenen Forderungen (*vacat*) diente. Die Berücksichtigung dieser Weglassung erlaubte den Aufbau einer vollen Konkordanz der Buchstaben und Fälligkeitstermine (siehe S. 120), die mit allen Polyptycha der Altstadt Thorn belegt wird.

Die Lösung des Buchstabensystems und deren darauffolgende Überprüfung erlaubte die zeitliche Bestimmung der Entstehung des Polyptychons B, in dem fast alle *M* in die erste Wachsschicht eingetragen wurden, dagegen alle *N* — anstelle vorher ausgetilgter Buchstaben. Dieser Kodex wurde also nach dem Michaelistag 1404 und vor Ostern 1405 geschrieben. Aus der Tatsache, daß nur ein Teil der Steuerzahler ihren Zins zu dem mit *N* bezeichneten Termin entrichteten — also zu Ostern — geht hervor, daß das Polyptychon B kurz nach diesem Termin aus dem Gebrauch gekommen ist.

Bei der Überprüfung des Papierregisters BC bezüglich der Tintenfarbe wurde festgestellt, daß dieses Verzeichnis sich aus dem ursprünglichen Text und den spätern Korrekturen zusammensetzt. Die ursprünglichen Eintragungen des übrigens unbeeendeten Registers entstanden — wie es die auftretenden Buchstaben beweisen — nach Ostern 1402 (mit *G* bezeichnet) und vor dem Michaelistag 1403 (est fehlt *K*). Dagegen stammen die späteren Korrekturen, die im Zusammenhang mit dem Buchstaben *M* auftreten, aus der Zeit vom Michaelistag 1404 bis Ostern 1405. Bei dem Vergleich der Eintragungen bemerkten die Autoren, daß das aktualisierte Register BC fast identisch ist mit dem ursprünglichen Text des Kodex B.

Aufgrund der Analyse der äußeren Merkmale des Polyptychons C und insbesondere der Bindungen sowie anhand kleiner Brüche und Risse an den Randleisten (diese Methode zeigt am besten das Bild 2) wurde bewiesen, daß sich der von den Editoren als Ganzes ausgesonderte Kodex in Wirklichkeit aus Fragmenten zusammensetzt. Sie sind Überbleibsel von zwei verschiedenen Polyptycha und werden in der Abhandlung konventionell, gemäß der Anzahl der erhaltenen Tafeln, mit C_{15} und C_3 bezeichnet. Diese Feststellung wurde auch durch inhaltliche Analyse dieser Quellen bestätigt. Das erste dieser Polyptycha, dessen Eintragungen von mehreren Schreibern stammen, und deren Schriftzüge auf das 15. und das erste Jahrzehnt des 16. Jh. hinweisen, war bestimmt noch 1529 in Gebrauch, wie es aus dem Datum einer der eingetragenen Zinszahlungen hervorgeht. Die Autoren nehmen an, daß es — wie ein Teil der übrigen Polyptycha — 1530 aus der Kanzlei ausgeschieden wurde, und zwar im Zusammenhang mit dem sog. Krakauer Edikt des Königs Siegmund I. („des Alten“) der die Steuererhebung in neuer Markwährung anordnete. Dagegen erfolgte die Aufzeichnung des Polyptychons C_{15} an der Wende von 1400 und 1401, wie es sowohl aus dem Buchstabensystem, als auch aus dem Vergleich mit BC und dem Kodex B hervorgeht. Außerdem wurde herausgefunden, daß gerade das Polyptychon C_{15} die Unterlage für BC darstellte. In Verbindung damit erhob sich auch die Frage, welche Vorlage der Schreiber des Kodex B verwertet hatte. Der Vergleich einiger Eintragungen aus allen drei Quellen bewies ohne jeglichen Zweifel, daß das Polyptychon B in seinem ersten Teil eine Abschrift des aktualisierten Verzeichnisses BC, dagegen im zweiten Teil die einer anderen Überlieferung, vielleicht gerade des Polyptychons C_{15} darstellt. Die Lösung des letzten Problems stößt wegen des Verlustes der Schlußbrettchen des Kodex C_{15} auf Schwierigkeiten. Außerdem stammen seine Eintragungen vornehmlich erst aus dem 16. Jh.

Das Polyptychon C_3 wurde jedoch nur von einer Hand geschrieben. Die Analyse der äußeren Merkmale der drei erhaltenen Brettchen und auch die Anordnung des Inhalts stellte nicht nur die ihnen in der Edition gegebene Reihenfolge in Frage, sondern erlaubt es auch, deren Position in dem als Ganzes nicht erhaltenen Polyptychon zu bestimmen. Dieses Polyptychon, das im gleichen Maße wie das ursprüngliche Verzeichnis BC unbeeendet blieb, wurde wohl durch einen Brand stark beschädigt. Davon zeugen zahlreiche angesengte Stellen an den Randleisten und geschmolzene Wachsschichten.

Die Tatsache, daß nur drei Brettchen erhalten geblieben sind, erschwert die Bestimmung des Verhältnisses von C_3 zu den übrigen Polyptycha, nämlich C_{15} und B sowie zu BC. Trotz dieser Schwierigkeiten gelang es jedoch durch den Vergleich mit einer der Zinszahlungen in BC festzustellen, daß C_3 eine Abschrift des ursprünglichen Textes des Verzeichnisses BC darstellt.

Die untersuchten Quellen erlauben ihre endgültige Zuordnung wie folgt zu erschließen: (1°) Zuerst wurde an der Wende von 1400 und 1401 das Polyptychon C_{15} geschrieben, dessen man sich in der Kanzlei bis 1530 bediente. (2°) In den Jahren 1402 und 1403 wurde die Anfertigung eines Duplikats begonnen; es ist gegenwärtig das Restpolyptychon C_3 . Als Vorlage zu dieser Abschrift diente das Papierkonzept BC, eine Kopie des C_{15} . Die Arbeit an dem Polyptychon C_3 wurde plötzlich, sehr wahrscheinlich wegen seiner Beschädigung, um die Mitte des Jahres 1403, unterbrochen. (3°) Am Ende des Jahres 1404 begann man mit der Anfertigung eines neuen Duplikats des Polyptychons C_{15} . Zu diesen Zweck wurde aufs Neue das inzwischen aktualisierte Papierverzeichnis BC benutzt. Sowohl auf seiner Grundlage, als auch möglicherweise aufgrund des C_{15} selbst, wurde der Kodex B verfaßt, der nur bis Ostern 1405 in Gebrauch war (siehe S. 147).

Die obige Zuordnung zeigt deutlich, daß bis 1405 gleichzeitig zwei identische Kodizes für die Aufzeichnung der Steuererhebungen in der Kanzlei der Altstadt Thorn gebraucht wurden. Diese Tatsache steht zweifellos mit dem Wachs als Schreibmaterial in enger Verbindung, da dieser Fälschungen erleichterte. Vor Fälschungen sicherte man sich durch die Anfertigung eines oder auch mehrerer Duplikate. Ein solches Parallelsystem war schon im Altertum bekannt. In einem Triptychon aus Wachstafeln wurde der Urkundentext doppelt eingetragen. Der innere Text (*exemplum interius*) wurde vor Fälschung geschützt, in dem zwei Wachstafeln zusammengebunden und versiegelt waren.

Analoge Polyptycha-Systeme wie in Thorn kommen auch in einigen Salzsiedereien Deutschlands vor. So wurden zum Beispiel in Schwäbisch-Hall für die Holzverteilung unter den Salzsiedern zwei identische Kodizes gebraucht. In Halle registrierte man das Eigentumsrecht der einzelnen Teilhaber an den Salzsiedereien sogar auf drei verschiedenen Polyptycha, die an verschiedenen Stellen aufbewahrt wurden. Alles weist darauf hin, daß das von den Autoren der Abhandlung so bezeichnete Parallelsystem 1405 in Thorn modifiziert wurde, indem die Wachsduplikate durch die auf Papier geschriebenen Jahresabrechnungen ersetzt wurden. Es gelang, zwei solche Abrechnungen von 1517 und 1526 in dem Archiv wiederzufinden, in dem auch die Wachstafeln verwahrt werden.